

Evangelisch College

Kerkgeschiedenis 1

Auteur: drs. F.S.L. Koopmans | *Versie:* ST10/A/1

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	5
1.1	Inleiding	5
1.2	Gezichtspunten	6
1.3	Indeling	7
	Vragen bij hoofdstuk 1	8
2	De apostolische tijd	9
2.1	Inleiding	9
2.2	Cultuur	9
2.3	Godsdienst	10
2.4	Filosofie	11
2.5	Begin van de apostolische tijd	12
2.6	Grote veranderingen	16
	Vragen bij hoofdstuk 2	23
3	Het ontstaan van de katholieke kerk	24
3.1	Literatuur	24
3.2	Inwendige bedreiging	32
3.3	De tegenaanval	34
3.4	Eredienst	37
	Vragen bij hoofdstuk 3	38
4	De oude katholieke kerk	39
4.1	Irenaeus van Lyon	39
4.2	Tertullianus	40
4.3	Cyprianus	40
4.4	Clemens Alexandrinus	41
4.5	Origenes	42
4.6	Monarchianen	43
4.7	Marcus Aurelius	44
4.8	Vervolgelingen	45
	Vragen bij hoofdstuk 4	47
5	Het ontstaan van de staatskerk	49
5.1	De staatskerk	49
5.2	Theologie	54
5.3	Geschiedenis	56
5.4	Het donatisme	58
	Vragen bij hoofdstuk 5	60

6	Ontwikkelingen in West en Oost	61
6.1	Het pausdom	62
6.2	Westen – Oosten	63
6.3	Ambrosius	64
6.4	Augustinus	65
6.5	Pelagianisme	67
6.6	Het Oosten	69
6.7	De origenistische strijd	69
	Vragen bij hoofdstuk 6	70
7	Uiteenvallen.....	72
7.1	De nestoriaanse strijd	72
7.2	De eutychiaanse strijd	75
7.3	De monofysieten	76
	Vragen bij hoofdstuk 7	77
	Literatuur	78

1 INLEIDING

1.1 INLEIDING

1.1.1 WAAROM KERKGESCHIEDENIS?

Historiografie is het feitelijk neerschrijven van gebeurtenissen die zich in het (al dan niet verre) verleden hebben afgespeeld. Het volk Israël dat wij tegenkomen op de bladzijden van de Bijbel is een volk met een historisch bewustzijn. Het heeft geen mythische opvatting van de tijd, zoals we dat bij vele naburige volken aantreffen, maar het beschouwt de historische tijd als ècht.

Het oude Israël kende een transcendente waarde toe aan zijn geschiedenis. Het is juist deze transcendente waarde die aan de geschiedenis van Israël betekenis verleent. In de geschiedenis wordt de wil van God zichtbaar en ook het doel dat God op het oog heeft. God openbaart Zich in de geschiedenis. De mens moet antwoorden op de openbaringshandeling van God. God is bekend in zoverre Hij Zich historisch openbaart.

Vandaar ook het belang dat door het oude Israël toegekend werd aan de herinnering. Dit herinneren concretiseerde zich in schriftelijke vorm: de Bijbel. Op vele bladzijden wordt zelfs min of meer aan èchte historiografie gedaan: concrete historische gebeurtenissen worden vermeld. De Bijbel plaatst de gebeurtenissen in het raam van de geschiedenis van de toenmalig bekende wereld. De gebeurtenissen spelen zich niet af buiten het kader van ruimte en tijd. De geschiedenis wordt overwegend chronologisch beschreven. Er wordt gebruik gemaakt van bronnenmateriaal (vgl. I Kon. 11:41; I Kron. 9:1; II Kron. 16:11, etc.).

God wil dat wij achtslaan op de geschiedenis, op datgene wat er in het verleden is gebeurd. Dat wij onze lessen leren en op grond daarvan onze houding en gedrag bepalen. 'Deze gebeurtenissen zijn ons ten voorbeeld geschied...' (I Cor. 10:6, vgl. vs. 11). Wij als christenen, getuige genoemde tekst, moeten nauwlettend achtgeven op wat er met het volk Israël gebeurde, zoals beschreven in het Oude Testament; omdat de God van het Oude Testament ook die van het Nieuwe Testament is; omdat deze God Zich geopenbaard heeft in Zijn Zoon, de Here Jezus. God werd mens en trad binnen in tijd en ruimte, in de geschiedenis. De Here Jezus is het middelpunt van al Gods raadsbesluiten. In het leven, het sterven en de opstanding van de Here Jezus wordt ten diepste getoond dat het geloof gegrond is in de geschiedenis, in concrete historische gebeurtenissen.

Christus nu heeft Zich een volk ten eigendom verworven, een volk dat zeer nauw met Hem verbonden is: de kerk, de gemeente. Ook deze kerk heeft een geschiedenis, inmiddels bijna twee millennia lang. We hebben daarvan niet de beschikking over een geïnspireerd verslag, zoals dat voor het oude Israël geldt, namelijk het Oude Testament. Maar wèl kunnen we kennis nemen van haar geschiedenis, omdat daarin rijke lessen voor ons liggen opgesloten.

1.1.2 BEGRIPSBEPALING

Kerk (of Gemeente) is de vertaling van het Griekse woord *ekklesia*. De letterlijke betekenis is "uit" (*ek*), "geroepen" (*klesis*). Het werd door de Grieken gebruikt voor een lichaam van burgers die vergaderd waren om staatsaangelegenheden te bespreken (vergelijk Hand. 19:39, "En indien gij nog iets meer te verlangen hebt, zal dit in de wettige volksvergadering worden beslist"). In de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament, wordt het gebruikt voor de vergadering van Israël, die opgeroepen wordt met een bepaald doel, of voor een vergadering die gezien werd als vertegenwoordiging van het gehele volk. In Hand. 7:38 wordt het gebruikt met betrekking tot Israël; in Hand. 19:32, 41 voor een opstandige menigte. Het heeft twee toepassingen op christenen:

- a. alle verlost en gedurende de huidige bedeling, waarvan Christus zei: Ik zal Mijn Gemeente bouwen (Matt. 16:18: "En Ik zeg u, dat gij Petrus zijt, en op deze petra zal Ik mijn gemeente bouwen...") en welke verder beschreven wordt als "de Gemeente, welke Zijn lichaam is" (Ef. 1:22, 5:23);
- b. in het enkelvoud (bijvoorbeeld Matt. 18:17, "Indien hij naar hen niet luistert, zeg het dan aan de gemeente...") met betrekking tot een gezelschap van belijdende gelovigen, bijvoorbeeld Hand. 20:28, "Ziet dan toe op uzelf en op de gehele kudde, waarover de Heilige Geest u tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden, die Hij Zich door het bloed van zijn Eigene verworven heeft"; 1 Cor. 1:2; Gal. 1:13; 1 Thess. 1:1; 2 Thess. 1:1; 1 Tim. 3:5 en in het meervoud met betrekking tot kerken in een district (Vine z.j.: 85-86).

'Kerk' als begrip komt van *oikia kyriake*, dat is "huis van de Heer". *Kuriakos* komt van *kurios* (Heer), en betekent: "datgene wat toebehoort aan de Heer". Het komt twee keer voor in het Nieuwe Testament, namelijk in 1 Cor. 11:20 waar het wordt gebruikt voor het avondmaal en in Openb. 1:10 waar het als bijstelling gebruikt wordt in de uitdrukking "de Dag van de Heer".

1.2 GEZICHTSPUNTEN

De kerk kan vanuit diverse gezichtspunten gezien worden: als de ware gelovigen die met elkaar één lichaam vormen en waarin Gods Geest woont, zowel universeel als lokaal. Ook worden de gelovigen gezien als een huis waarin God woont. Dit huis nu wordt gebouwd door Christus; tevens stelt de Schrift dat de mens bouwt waarbij deze verantwoordelijk is voor hoe hij bouwt.

De Here Jezus bad om eenheid. In het begin van de geschiedenis van de Kerk was dat ook zo, zoals we in Hand. 2:46 kunnen lezen. Maar vanaf het begin was aangekondigd dat het christendom achteruit zou gaan, corrupt worden, ontrouw. Deze achteruitgang, verworping heeft

God al in Zijn Woord laten aankondigen en is zichtbaar in de kerkgeschiedenis.

In de kerkgeschiedenis komt naar voren hoe de mens in de loop der eeuwen gebouwd heeft. En dat is vaak niet best. Anderzijds is gelukkig voortdurend Gods hand zichtbaar in de ontwikkelingen. God draagt er zorg voor dat de waarheid van het evangelie blijft, hoeveel tegenstand er ook mag zijn.

1.3 INDELING

Voor deze module willen wij ons houden aan de historische lijnen zoals we die in de literatuur terugvinden. We delen de kerkgeschiedenis in drie delen in (Itterzon 1949).

I. OUDE KERKGESCHIEDENIS

A. Opkomst van de kerk (1e t/m 3e eeuw)

- * Het oudste christendom (apostolische tijd)
- * Ontstaan katholieke kerk (apostolische vaders, apologeten)
- * De oude katholieke kerk (kerkvaders enz.)

B. De staatskerk (4e t/m 6e eeuw)

- * Ontstaan van de staatskerk (Constantijn, Nicea, enz.)
- * Ontwikkelingen West en Oost (kerkvaders, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus)
- * Uiteenvallen

II. DE MIDDELEEUWEN

A. De vroege middeleeuwen (7e t/m 9e eeuw)

- * Gregorius de Grote
- * Karel de Grote

B. De hoge middeleeuwen (10e t/m 13e eeuw)

- * Kloosterhervorming; keizer en paus; scheuring Oost en West
- * Kruistochten en eerste scholastiek
- * Bloeitijd van het pausdom en van de scholastiek

C. De late middeleeuwen (14e en 15e eeuw)

- * Verval pauselijke macht; oppositie
- * Hervormingsconcilies; Renaissance en humanisme

III. DE NIEUWE TIJD

A. Reformatie en Contra-Reformatie (1517-1648)

B. Piëtisme, Methodisme, Verlichting, enz. (1648-1789)

C. Na de revolutie tot heden (1789-nu)

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 1

1. Wat is historiografie?
2. Wat betekent het woord *ecclesia* en hoe werd dit woord door de Grieken gebruikt?
3. Welke twee toepassingen van het woord *ecclesia* vinden we terug als het woord betrekking heeft op christenen?
4. Leg uit vanuit welke twee gezichtspunten de kerk kan worden gezien.
5. Geef een globale, chronologische indeling van de kerkgeschiedenis.

2 DE APOSTOLISCHE TIJD

2.1 INLEIDING

Het milieu waarin de geschiedenis van het christendom een eerste aanvang neemt, is die van het Romeinse Rijk. Rome was eerst een (stads-) republiek, maar na felle interne strijd werd de republiek vervangen door de alleenheerschappij van de keizer: keizer Augustus (29 v.Chr. - 14 n.Chr.).

Het Romeinse Rijk was de *oikoumene* (de bewoonde wereld) en viel samen met de beschaafde wereld van die tijd. Het strekte zich uit over nagenoeg alle landen rondom de Middellandse Zee. Vanuit Italië werden steeds meer provincies toegevoegd aan het rijk, geregeerd door proconsuls.

De keizers van het Romeinse Rijk waren van het Julisch-Claudische huis (Augustus - Nero) en van het Flavische huis (Vespasianus [69-79], Titus [79-81], Domitianus [81-96]).

De natuurlijke grenzen van het rijk waren: de Atlantische Oceaan en de Noordzee, Rijn, Donau en Zwarte Zee, Eufraat, en Sahara. Later kwamen daar nog Engeland en Roemenië bij.

2.2 CULTUUR

Er was één keizer, één leger, één wereldverkeer (met een uitgebreid wegennet ten behoeve van soldaten, beambten, de handel, etc.), één recht, één taal (de *koiné* = algemeen Grieks), één hellenistische cultuur. Er heerste de zogenaamde Pax Romana. Kortom, er was een heel goede infrastructuur. Hoewel er ook sprake was van zedelijk verval, is de conclusie toch "dat de eenheid van taal, de verkeersorganisatie, de militaire rust, de levensstijl van het hellenisme (...) en de strakke maatschappelijke orde van het Romeinse Rijk een snelle verbreiding van elke verkondiging mogelijk maakte, dus ook die van het Evangelie" (De Jong 1987: 13).

In dit verband wordt wel gesproken over de *praeparatio evangelica*, de gedachte dat de wereld door God speciaal voorbereid is voor de ontvangst van het christelijk geloof. Michael Green haalt de kerkvader Origenes aan, die deze gedachte is toegedaan:

Want gerechtigheid rees op in zijn dagen, en overvloed van vrede begon bij zijn geboorte; God was bezig de naties voor te bereiden voor zijn leer, dat ze onder de macht van de Romeinse keizer zouden zijn, zodat de vijandige houding tussen de naties onderling, veroorzaakt door het grote aantal koninkrijken, het niet te moeilijk zou maken voor Jezus' apostelen om te doen wat Hij hen gebod toen Hij zei: "Gaat heen en onderwijst alle volken ... (Origenes, Contra Celsum, 2.30, in: Green 1979:326, noot 2)

Sommigen passen de uitdrukking van de apostel Paulus uit de brief aan de Galaten 'de volheid des tijds' (4:4) ook op dit fenomeen toe.

2.3 GODSDIENST

De goede infrastructuur, hierboven genoemd, zorgde voor een snelle verbreiding van allerlei denkbeelden, ook godsdienstige denkbeelden. In het Romeinse Rijk kon men de volgende denkbeelden vinden:

Dualisme

Hieronder verstaat men de doctrine dat de werkelijkheid bestaat uit, of de uitkomst is van, twee principes die niet verder tot één principe herleid kunnen worden. In de filosofie heeft het dualisme altijd een grote rol gespeeld, teruggaand op het platonisme en neo-platonisme die de idee van de tegenstelling stof/geest propageerden. Hierbij was de geest het hogere, meer zuivere en eeuwige principe. Vaak leidde dit tot een miskennen c.q. verachten van het lichaam en van de wereld in het algemeen.

Bijgeloof

Vergelijk Hand. 19.

Mysteriegodsdiensten

Deze geheime culten floreerden voor en na de Nieuw-Testamentische tijd. Ze appeleerden aan een diepe en groeiende behoefte aan een persoonlijke godsdienstige ervaring en toekomstig heil. Deze mysteriegodsdiensten kwamen vooral voor in het Oostelijk deel van het Romeinse Rijk. Mythen ontwikkelden zich rond plaatselijk erkende goden. Een voorbeeld hiervan is de cultus van Cybele (de zogenaamde magna mater, de grote moeder). Het vormde een primitieve natuur-aanbidding, gepaard gaande met het ongebreideld uitleven van riten. Ter inwijding vond reiniging plaats door het bloed van een stier (taurobolium). Andere voorbeelden zijn de cultus van Isis en Osiris, van Baäl en van Mithras.

Syncretisme

De vermenging van diverse godsdiensten. Het bovengenoemde syncretisme met haar nivellerende werking maakte dat de vele goden meer en meer werden beschouwd als verschijningsvorm van de ene godheid; ook hier derhalve een monotheïstische tendens. De wijsbegeerte toonde een duidelijk godsdienstige inslag. De Romeinen hadden oorspronkelijk een godsdienst gebaseerd op de akkerbouw waarin zij een onpersoonlijke god aanbaden die de natuur onder zijn controle had. Sterk werd de nadruk gelegd op correct ritueel. Godsdienst was een contract (tussen Numa, de eerste priester-koning van Rome, en Jupiter, de koning der goden). In de tijd van de Romeinse republiek (509 - 27 v.Chr.) namen de Romeinen Griekse mythen over en identificeerden die met hun eigen goden. Zij maakten een principieel verschil tussen religio en superstitio. De eerste was de staatsgodsdienst (het genoemde

contract), waaraan iedereen moest meedoen. Geloven hoefde niet, dat was een privé-zaak. Het ging om het ceremonieel en de offeranden. De Romeinen accepteerden alle andere geloven; ze absorbeerden zelfs het monotheïsme van de joden in hun eigen pantheon. Het christendom vormde echter een superstitio omdat er geen sprake was van een relatie van een bepaald volk met (een) bepaalde god(en). De superstitio werd getolereerd zolang de politieke orde daardoor niet verstoord werd.

Ascese

Het zich onthouden van de begeerten van het vlees in de vorm van een rigoreuze zelf-mortificatie, met als doel een hogere spirituele staat te bereiken.

Pantheïsme

God is overal en in alle dingen.

Keizercultus

De keizercultus kan beschouwd worden als een streven naar monotheïsme in het Romeinse Rijk. Het was in feite de godsdienstige fundering van de staatkundige eenheid, de vergoddelijking van de staatsmacht.

Palestina bevond zich eveneens onder Romeinse heerschappij. Van 37 tot 4 v.Chr. regeerde daar Herodes de Grote als koning van Juda. Het jodendom van die dagen was in godsdienstig opzicht een allerm minst homogeen geheel. Verschillende groepen hadden hun plaats in de samenleving: Farizeeën, Sadduceeën, Herodianen, Zeloten, Essenen en Schriftgeleerden. Hoewel Palestina in politiek opzicht een onderdeel was van het Romeinse Rijk, was het godsdienstig gezien zelfstandig, onder leiding van een joodse raad (het sanhedrin). De Farizeeën streefden naar een strenge wetsbetrachting. In deze tijd was er bij de Zeloten, een patriottische vrijheidsgroep, een sterke messiaanse getinte toekomstverwachting. Deze messiaanse verwachting uitte zich in talrijke apocalypsen, bij voorbeeld IV Ezra en Henoch. Het merendeel der joden echter verbleef in de *diaspora* (de 'verstrooiing' van de joden buiten Israël): in de handelssteden en garnizoenplaatsen, bij voorbeeld Rome, maar vooral Alexandrië (waar éénderde van de bevolking joods was en waar tevens de Septuaginta is ontstaan). Veel van deze joden maakten proselieten, bekeerlingen tot het jodendom. Deze mensen werden jodengenoten genoemd. Het hellenisme (de culturele elementen van de Griekse beschaving die de gebieden van Judea, Perzië, e.d. binnendrongen) had een grote invloed op de joden in de verstrooiing. Velen hadden de moedertaal, het Hebreeuws, verleerd en hadden met de Griekse taal ook de Griekse denkbeelden ingedronken.

2.4 FILOSOFIE

De wijsbegeerte vertoonde, zoals reeds gezegd, een sterk godsdienstige inslag en was, in overeenstemming met het Romeinse karakter,

meer praktisch-concreet dan bespiegelend-abstract (het laatste is typisch Grieks!). Zij bevorderde het geloof in één god boven de verschillende goden (vgl. boven). Deze ontwikkeling in de richting van een soort monotheïsme, of monisme, was een belangrijke *praeparatio evangelica* volgens Green.

Na de filosofie van Socrates (470-399 v.Chr.) volgde die van Plato (427-347 v.Chr.). Plato maakte een stringent onderscheid tussen de zichtbare, lagere, materiële wereld en de hogere, reine, onzichtbare wereld van de ideeën. Het laatste was de werkelijke wereld.

Er was echter ook veel ongeloof (sceptis en rationalisme) opgekomen. In de hellenistische tijd waren daarnaast twee nieuwe scholen ontstaan: die der Epicuristen en die der Stoïcijnen, gesticht door respectievelijk Epicurus (342/1-270 v.Chr.) en Zeno (335 - 263 v.Chr.). Epicurus leerde de vrijheid van angst en lust door de kennis die hij zag als het natuurlijke en heerlijke leven. Het hoogste genot was de onverstoerbare gemoedsrust. Volgens de Stoïcijnen was het hoogste goed de deugd van de wijze. Eén van de beroemdste aanhangers van de Stoa is Seneca, de leermeester van Nero en tijdgenoot van de apostel Paulus.

Eén van de figuren die sterk beïnvloed is door het hellenitisch gedachtengoed is de jood Philo Judaeus van Alexandrië (20 v.Chr. - 50 n.Chr.) die de allegorische verklaring van het Oude Testament beoefende ter overbrugging van de kloof tussen het jodendom en het hellenisme, of te wel tussen Mozes en Plato. Hij was tegelijk een gelovig jood en een platonisch-stoïcijns wijsgeer. Hij heeft een grote invloed gehad op de latere christelijke kerkvaders en - min of meer indirect - het jodendom van de middeleeuwen.

2.5 BEGIN VAN DE APOSTOLISCHE TIJD

Een echte kerkgeschiedenis behoort te beginnen bij Matt. 16 waar we de eerste aankondiging vinden van de christelijke gemeente:

Op deze rots zal Ik Mijn gemeente bouwen en de poorten van de hades zullen haar niet overweldigen.

De Here Jezus kondigt aan wat Hij zal gaan doen. Hiermee is Hij begonnen op de pinksterdag door middel van de uitstorting van de Heilige Geest. Vóór de pinksterdag is er geen sprake van een christelijke kerk. De verheerlijking van de Here Jezus en de uitstorting van de Heilige Geest waren de onmisbare voorwaarden voor het ontstaan van de christelijke kerk. Op de pinksterdag begint derhalve in feite de geschiedenis van de kerk, de gemeente.

De eerste wezensvorm van de christelijke kerk was die van een secte binnen het jodendom. Zo werd dit ook beschouwd door joden en heidenen tezamen. Het jodendom was een getolereerde godsdienst, zodat het christendom in eerste instantie niets te vrezen had. Zodra echter de wegen uiteengingen, verloren de christenen de speciale

privileges die aan de joden verleend waren. In Handelingen kunnen we de allereerste schreden van het christendom volgen. Beginnend in Jeruzalem, het centrum van het jodendom, komt het uiteindelijk in het centrum van het heidendom, Rome. Gedurende deze tijd ontwikkelde het christendom zich van een secte binnen het jodendom tot een afzonderlijke wereldgodsdienst.

Na het begin in Jeruzalem zien we in Hand. 8 de voortgang van Judea naar Samaria als gevolg van vervolgingen door de joden:

En er ontstond te dien dage een zware vervolging tegen de gemeente te Jeruzalem; en allen werden verstrooid over de streken van Judea en Samaria...

Dit gebeurde na de steniging van Stefanus. Tijdens deze vervolgingen werd Jacobus, bijgenaamd de Rechtvaardige, de broer van de Heer, gestenigd (in 62 n.Chr.). Vanuit Samaria zien we de verdere voortgang naar Antiochië in Syrië. Daar werden de gelovigen voor het eerst 'christenen' genoemd.

In allerlei opzichten leefde de kerk uit de joden nog met het jodendom zelf mee. Vaak kon dat tot moeilijke situaties leiden, zoals al blijkt uit het Nieuwe Testament (Hand. 15 en de Galatenbrief). Waarschijnlijk heeft zij naast haar eigen samenkomsten nog steeds getrouw de tempel bezocht en, na de val van Jeruzalem, de synagogen. Men moest ernstig met de mogelijkheid rekening houden, dat de voorbidder of de prediker, die in de synagoge optrad, christen kon zijn. Vooral met het oog hierop heeft het jodendom in het begin van de tweede eeuw in het officiële joodse gebed der achttien gebeden (*sjemone esre*) een speciale verwensing van - naar alle waarschijnlijkheid - de judeo-christenen opgenomen. Op deze wijze had het jodendom enigszins een waarborg, dat het geen 'afvallige' was, die voorging.

Voor de lasteraars moge er geen hoop zijn, laat alle onheilsstichters direkt verdwijnen en laat hen allen spoedig vernietigd worden; wil toch de kwaadwilligen met wortel en al uitroeien, breken, te gronde richten en vernederen, spoedig in onze dagen.
(Dasberg 1979:47)

Deze bede uit het achttien-gebed heet de *Birkat ha-Minim*. Alle ketters, heidenen enz. werden geschaard onder de noemer minim (precieze etymologie onbekend, het doelt in ieder geval op ketters, sectariërs). Het werd samengesteld door Samuël ha-Qatan, die leefde in de tweede helft van de 1e eeuw. De Patriarch van Palestina stuurde brieven - aldus enkele kerkvaders - waarin gewaarschuwd werd tegen de christenen. Waarschijnlijk was een kopie van de Birkat ha-Minim bijgesloten, met de instructie die deel te laten uitmaken van het achttien-gebed. Op zich was deze bede al eerder, onder andere namen, bekend gedurende de Syrisch-hellenistische tijd van de tweede tempel-periode. Samuël ha-Qatan nam het weer op nadat het in vergetelheid was geraakt. Uit historisch bewijs is duidelijk dat dit gebed nooit bedoeld was tegen niet-joden in het algemeen, maar meer tegen joodse afvalligen (zoals

judeo-christenen) en vervolgers van joden. Alleen uit de versie van de Birkat ha-Minim afkomstig uit de Caïro Geniza kan opgemerkt worden, dat ook christenen onder deze noemer vielen:

Voor afvalligen (meshummadin) moge er geen hoop zijn en het hoogmoedige koninkrijk spoedig in onze dagen ontworteld worden. Mogen de Nazarenen (Nozerim = christenen) en de ketters (minim) direct te gronde gaan. 'Mogen zij uit het boek des levens gewist worden, en mogen zij niet opgeschreven worden tezamen met de rechtvaardigen' (Psalm 69:29). Geloofd zijt Gij, o Heer, die de hoogmoedigen vernedert." (Alexander 1984:6-7)

De kerk wilde zelf de band wel aanhouden, het jodendom allerm minst. Vanaf dit moment is er sprake van joden-christenen en heiden-christenen. Het joden-christendom kwijnde weg, vooral na de dood van Jacobus, en verstarde tot een secte. Ze durfde de definitieve breuk met het jodendom niet aan. Het was te meegaand om vóór de kerk en tégen Israël te kiezen. Het gevolg was, dat het voor beide verloren is gegaan. Ze kregen een onzuivere klank: ze bleven de wet hooghouden, ontkenden de maagdelijke geboorte en verwierpen Paulus' gezag. Voorbeelden zijn de zogenaamde Ebionieten en de Nazoreeërs.

De oorsprong van de Ebionieten (van 'ebion = Hebreeuws voor arm) is duister. Geleerden schakelen tegenwoordig drie verschillende judeo-christelijke groepen onder deze noemer. Kenmerkend voor hen is dat zij vasthielden aan de geldigheid van de wet, tenminste voor de joden en wellicht zelfs voor de heidenen. Ook is er een tendens om de persoon van Christus te beschouwen als slechts een mens op wie de Heilige Geest neerdaalde bij Zijn doop. Epiphanius (stierf in 403) refereert, als enige, aan een Ebionitisch evangelie. Veel is er echter niet over bekend. Van de tweede groep, de Nazoreeërs (of: Nazarenen) is een evangelie bekend dat door ondermeer de kerkvader Hiëronymus wordt geciteerd. Het is een afwijkende, zo niet ketterse Aramese versie van het evangelie van Mattheüs. De Nazoreeërs waren vooral invloedrijk in Syrië.

Waren de eerste vervolgingen van joodse zijde, de volgende waren van Romeinse zijde:

Juist hun ingetogen levenswandel werd dikwijls verkeerd uitgelegd. Men zag de christenen niet bij de in de oudheid zo geliefde schouwspelen in het circus en in het amphitheater, waar zwaardvechters elkander op leven en dood bestreden of tegen wilde beesten vochten. Men miste hen bij de feesten en dronkemanspartijen ter ere van de heidense goden. Hun duidelijke afkeuring van die soort van 'vrolijkheid' werd opgevat als 'haat tegen het menselijk geslacht' [odio humani generis conjuncti', term van Tacitus].

Kwamen de christenen in het geheim tezamen voor hun nachtelijke vergaderingen, dan beschuldigde men hen van lichtscheuheid. Zij deden aan tovenarij en zwarte kunst. Hun heilige boe-

ken waren toverboeken. De christenen aanbadten een 'god met een ezelskop'; zij slachtten op hun bijeenkomsten jonge kinderen, wier bloed zij dronken en bedreven allerlei schandelijkheden. Iedere ramp, die het rijk trof, was te wijten aan de toorn der goden over het toenemen van hun verachters, de christenen. Bij hongersnoden, aardbevingen, overstromingen of epidemieën, schreeuwde het gauw: 'Voor de leeuwen met de christenen'. (Smit 1948:18)

Christenen waren goddelozen (lett. *atheïsten*), die het bestaan van andere goden loochenden. Zij weigerden eveneens aan de keizercultus deel te nemen. Dit vormde echter voor de Romeinen de maatstaf van politieke eenheid en loyaliteit. Christenen werden nu afgeschilderd als asociaal en politiek onbetrouwbaar. Christenen waren 'het derde geslacht' (*tertium genus*): ze waren namelijk noch joods, noch heidens.

Na de brand in Rome in juli van het jaar 64 werd er door Nero (54-68) een vervolging ontketend tegen de christenen die hij beschuldigde de brand te hebben aangestoken. Enkele redenen voor de impopulariteit van de christenen waren de volgende:

1. ze waren een joodse sekte;
2. ze waren exclusivistisch;
3. ze berokkenden economisch nadeel (denk aan afgodsbeeldjes);
4. de vurige verwachting van de wederkomst van Christus had een weerslag op heel het leven van de christenen.

De boven reeds genoemde Romeinse geschiedschrijver Tacitus vertelt van de gruwelijke wijze waarop christenen omgebracht werden.

... Geen menselijke macht, geen gaven van de keizer noch pogingen de goden te verzoenen namen het kwaadaardig vermoeden weg dat de brand op bevel was aangestoken. Daarom liet Nero schuldigen aanwijzen die hij de meest uitgelezen folteringen liet ondergaan om op die manier radicaal een eind te maken aan de geruchten. Het was het volk dat men 'christenen' noemt, verfoeid wegens hun wandaden; Christus aan wie ze hun naam ontlenden onderging de doodstraf tijdens de procurator Pontius Pilatus. Zo werd een verderfelijke bijgeloof even onderdrukt, maar het stak de kop weer op niet alleen in Judea, de bakermat van dit kwaad, maar ook in Rome waar alle dingen die afgrijselijk en schandelijk zijn van overal bij elkaar komen en populair worden. Zo nam men eerst degenen gevangen die bekenden. Daarna gebeurde dit op hun aanwijzing met een geweldige menigte mensen die niet zo zeer schuldig waren aan brandstichting als wel aan haat tegen de mensheid. Bovendien dreef men de spot met de ter dood gedoemden: sommigen werden in huiden van wilde dieren gehuld en door honden verscheurd, anderen werden aan een kruis genageld of moesten worden verbrand en dienden zo als verlichting in de nacht wanneer de dag voorbij was. Nero had

zijn tuinen voor dit schouwspel geopend. Hij gaf ook spelen in het circus waarbij hij zich als wagenmenner onder het volk begaf. Ook stond hij wel op een wagen. Zo ontstond medelijden voor deze misdadigers. Ze hadden zeker een voorbeeldige straf verdiend. Toch werden ze niet omgebracht met het oog op het algemeen welzijn, maar door de wreedheid van één mens. (Klijn 1981:136, deel 1)

Christenen bevonden zich waarschijnlijk al in Rome vanaf de tijd van Pinksteren (vergelijk Handelingen 2:10). De vervolging onder Nero bleef beperkt tot Rome. Andere vervolgingen onder Romeinse keizers waren eveneens slechts incidenteel van aard. Petrus en Paulus ondergingen de marteldood gedurende deze eerste vervolgingen, respectievelijk in ongeveer het jaar 65 en 67.

2.6 GROTE VERANDERINGEN

In de daarop volgende decennia traden er grote veranderingen op. In het jaar 70 werd Jeruzalem met haar tempeldienst verwoest, waardoor eveneens de synagogen in de hellenistische diaspora aan betekenis verloren. Dit was reeds door de Here Jezus in Lukas 19 voorspeld. De verwoesting werd uitgevoerd door Titus. Details over de verwoesting kunnen we bij de joodse geschiedschrijver Josephus vinden. Tijdens een onderbreking van het beleg was de gemeente van Jeruzalem uit de stad gevlucht, daarmee de woorden van de Heer in Matt. 24:15-16 opvolgend:

Wanneer gij dan de gruwel der verwoesting, waarvan door de profeet Daniël gesproken is, op de heilige plaats ziet staan - wie het leest, geve er acht op - laten dan wie in Judea zijn, vluchten naar de bergen.

Zij vluchtten naar Pella. Dit werd door de joden beschouwd als een definitieve breuk met de Wet en het joodse nationalisme. Te zelfder tijd trokken de rabbijnse leiders zich terug naar Jabne. De verwoesting van de tempel had een grote uitwerking. Christenen zagen daarin de vervulling van de woorden van de Heer en als een bewijs dat de joden opgehouden hadden het uitverkoren volk te zijn. Alle beloften gingen over op de kerk, het nieuwe Israël. Deze gedachte is in de loop van de geschiedenis verder uitgewerkt. Christenen in de eerste decennia bleven evenwel hoop houden op de bekering van de joden. Deze hoop werd echter een danige knauw toegebracht door de gebeurtenissen rond Bar Kochba die door de joden wél als de messias werd beschouwd.

De eerste vervolging vond, zoals we boven zagen, plaats onder Nero. De volgende was onder Domitianus (81-96). In de tussentijd, dat wil zeggen onder Vespasianus (69-79) en Titus (79-81), was er een betrekkelijke rust voor de christelijke gemeente. Vanaf deze tijd tot

ongeveer 250 komen er in de verschillende gebieden van het Romeinse Rijk vervolgingen voor. Het centraal gezag in het Romeinse Rijk verslaptte en de positie van de christenen werd derhalve meer afhankelijk van de provinciale gezagsdragers. Domitianus, de jongere broer van Titus, vervolgde de christenen zwaar. Zelfs leden van het keizerlijk huis spaarde hij niet: Titus Flavius Clemens, de consul, en zijn vrouw Flavia Domitilla (de nicht van Domitianus!) werden beschuldigd, waarop de eerste gedood en de tweede verbannen werd. In 96 werd Domitianus vermoord. Hij werd opgevolgd door Nerva (96-98). Zijn regering was bevorderlijk voor de vrede en de bloei van de gemeente van God. De christenen werden in hun bezittingen hersteld en bij voorbeeld Johannes mocht terugkeren van Patmos (waarheen hij verbannen was).

Vanaf het jaar 100 gold het christendom officieel als een verboden godsdienst. Toch bleef het aantal processen tegen christenen en het aantal martelaren betrekkelijk gering. Tot grote vervolgingen kwam het nog niet. Dit kunnen we ook opmerken uit een briefwisseling tussen Plinius Secundus (of: de jongere), de stadhouder van Bithynië in Klein-Azië, en de opvolger van Nerva, Trajanus (regeerde van 98-117).

Plinius aan keizer Trajanus:

Sire, het is mijn gewoonte alles aan u voor te leggen waarover ik in twijfel ben, want wie is beter in staat mij in mijn onzekerheid te leiden of mij in mijn onwetendheid te onderrichten. Ik ben nooit aanwezig geweest bij het gerechtelijk onderzoek van christenen. Daarom ben ik onbekend met de methode en de grenzen bij het straffen en het ondervragen. In bijzondere mate sta ik in twijfel waar het gaat om mensen van uiteenlopende leeftijd: moet er verschil worden gemaakt tussen volwassenen en onvolwassenen; dan waar het gaat om het geven van vrijspraak aan hen die tot inkeer komen: helpt het iemand niet, als hij vroeger christen is geweest, wanneer hij dit opgeeft; tenslotte waar het gaat om de naam afgezien van misdaden: zijn alleen de misdaden verbonden aan de naam strafbaar.

Ondertussen heb ik met hen die mij als christenen werden aangebracht als volgt gehandeld. Ik heb hen ondervraagd of ze christen waren. Als ze toegaven heb ik hen nog tweemaal dezelfde vraag gesteld, waarbij ik dreigde met de doodstraf. Als ze volhielden gaf ik bevel tot executie. Wat ze ook toegegeven mogen hebben, ik twijfelde er niet aan of hun stijfhoofdigheid en onbuigzame halsstarrigheid waren voldoende om hen te straffen. Er waren ook anderen besmet met dezelfde waanzin. Omdat ze Romeins burger waren, heb ik hen aangewezen om naar Rome gezonden te worden.

Zoals gewoonlijk kwamen er steeds meer aanklachten door het enkele feit dat de zaak behandeld werd en een groter aantal gevallen kwam aan het licht. Een anonieme aanklacht werd voorgelegd met de namen van veel mensen. Ik heb gemeend hen vrij te laten die ontkenden christenen te zijn of te zijn geweest, wan-

neer ze de goden aanriepen nadat ik hen de woorden had voorgezegd; wanneer ze met wierook en wijn baden voor uw beeltenis die ik voor deze gelegenheid met de godenbeelden bevolen had klaar te zetten; en wanneer ze tenslotte Christus vervloekten - daden waarvan men zegt dat ze niet opgedragen kunnen worden aan hen die daadwerkelijk christen zijn. Anderen die door deze aanklager werden genoemd zeiden eerst dat ze christenen waren geweest en direct daarop ontkenden ze het. Ze waren het welliswaar geweest, maar hadden het herroepen, sommigen drie jaar, anderen vele jaren en een enkeling vijftientig jaar geleden. Allen bewezen hun hulde aan uw beeltenis en dat van de goden en vervloekten Christus.

Ze bevestigden echter dat ze in hoge mate schuldig waren geweest of gedwaald hadden, omdat ze gewoon waren op een vaste dag voor het opgaan van de zon samen te komen en in beurtzang een hymne tot Christus te zingen alsof hij God was en omdat ze gewoon waren geweest zich door een eed te verbinden geen enkele misdaad te plegen, hun woord niet te breken en het hun toevertrouwde goed op aanvraag terug te schenken. Als dit achter de rug was gingen ze uiteen en kwamen dan weer samen om een maaltijd te houden die overigens eenvoudig en onschuldig was. Dit hadden ze opgegeven na het edikt waarin ik naar uw bevelen verenigingen had verboden. In dit geval was ik des te meer van mening bij twee slavinnen, die 'diakonessen' genoemd worden, onder foltering te onderzoeken wat hiervan waar was. Maar niets anders kon ik vinden dan perverse en mateloze bijgelovigheid.

Daarom heb ik het gerechtelijk onderzoek uitgesteld en ik heb me gehaast me tot u om raad te wenden. De zaak schijnt me de moeite waard om er zich op te beraden wegens het aantal van hen die in gevaar zijn. Want velen van elke leeftijd, elke rang, van beide geslachten, worden en zullen worden opgeroepen voor een gerechtelijk onderzoek. Want deze bijgelovigheid is niet beperkt tot de steden maar is ook in de dorpen en op het platteland verspreid. Ze schijnt echter beëindigd en verholpen te kunnen worden. Het staat in ieder geval vast dat de tempels die tevoren vrijwel verlaten waren nu weer druk bezocht worden. Heilige feesten die lang veronachtzaamd werden, worden weer gehouden. Overal verschijnen offerdieren, waarvoor tot voor kort geen koper werd gevonden. Hieruit valt op te maken welk een grote menigte kan worden teruggewonnen als men de gelegenheid tot berouw geeft.

Trajanus aan Plinius:

Plinius, de methode die u gevolgd hebt bij de behandeling van de gevallen van hen die bij u als christen zijn aangegeven is juist. Het is niet mogelijk een algemene regel te geven die als enige mogelijkheid kan gelden. Men moet ze niet opsporen. Als ze worden aangegeven en ze schuldig blijken te zijn moeten ze ge-

straf worden. Op zodanige wijze echter dat wie ontkent christen te zijn en dit metterdaad toont door onze goden te aanbidden, vrijspraak krijgt op grond van zijn berouw ook al was hij tevoren verdacht. Anonieme aanklachten die worden voorgelegd kunnen tegen niemand als aanklacht beschouwd worden want dit schept niet alleen een verderfelijke precedent maar strijdt ook tegen de geest des tijds. (Klijn 1981:137-139, deel 1)

Trajanus was één van de machtigste Romeinse keizers uit de geschiedenis. Door zijn overwinningen kreeg het Romeinse Rijk zijn grootste uitgebreidheid en onder zijn bestuur kwam Rome tot grote bloei. De hierboven weergegeven briefwisseling (rond 113) kwam er op neer dat christenen in feite genegeerd moesten worden; kwam er echter een aanklacht tegen hen en weigerden zij aan de goden te offeren, dan moesten ze gedood worden. Zo vinden wij een bekend martelaar uit deze tijd, Ignatius van Antiochië, die rond 110 voor de leeuwen werd geworpen. De vervolgingen waren echter nog steeds incidenteel. Na Trajanus kwam Hadrianus aan de macht. Hij regeerde van het jaar 117 tot het jaar 138. Tijdens zijn regering hield bovengenoemde tendens voortdurend aan. Zo ook onder Hadrianus' opvolger Antonius Pius (138-161). Onder zijn regering vond de marteldood plaats van Polycarpus van Smyrna, in het jaar 156.

Van toen af aan schreeuwde het gehele volk verbaasd over de verhevenheid van het bij God geliefde en het God vrezende geslacht der christenen: 'Weg met de goddelozen! Zoek Polycarpus op!'...

De zeer bewonderingswaardige Polycarpus was toen hij het bericht voor het eerst hoorde niet ontsteld, maar hij wilde niet in de stad blijven. De meesten raadden hem echter aan weg te gaan. Hij ging toen naar een klein buitenverblijf niet ver van de stad en verbleef daar met een paar anderen. Daar deed hij niets anders dan dag en nacht bidden voor allen en voor de gemeenten over de gehele wereld, zoals hij gewoon was. Drie dagen voor hij gevangen werd genomen was hij bezig te bidden toen hij een gezicht kreeg dat zijn hoofdkussen verbrand was. Hij wendde zich tot zijn metgezellen en zei: 'Ik moet levend verbrand worden'. Toen men hem bleef zoeken verhuisde hij naar een ander landhuis en direct waren er weer mensen in de buurt die naar hem op zoek waren. Toen ze hem niet vonden, grepen ze twee jongens waarvan één onder foltering doorloeg. Het was dan ook niet mogelijk dat hij verborgen bleef, daar bovendien zijn huisgenoten verraders waren. De irenarch [= vrederechter, overheidspersoon in het Romeinse Rijk] die ook al de naam Herodes droeg, haastte zich hem naar het stadion te voeren. Zo zou hij zijn eigen lot verwerven als deelgenoot van Christus. Die hem verraden hadden zouden dezelfde straf ontvangen als Judas. Toen ze de jongen in hun macht hadden, trokken de achtervolgers er op uit tegen de tijd van de avondmaaltijd. Ze waren met ruiters en in hun gewone wapenrusting als of ze op een rover af-

gingen. En toen ze laat op de avond aankwamen vonden ze hem in de bovenkamer van het hutje liggen. Het was nog wel mogelijk geweest naar een andere plaats te gaan maar hij wilde niet. Hij zei: 'De wil van God geschiede'. Toen hij hoorde dat ze er waren kwam hij naar beneden en sprak tot hen. Zij die dit zagen verwonderden zich over zijn hoge leeftijd en zijn gemoedsrust. Vooral verbaasden ze zich waarom men zo'n haast had een zo oude man te arresteren. Hij gaf direct opdracht hen eten en drinken voor te zetten zoveel als ze wilden en hij vroeg of ze hem een uur wilden geven om vrij te bidden. Toen ze dat hadden toegestaan bad hij staande vol van Gods genade. Zo zelfs dat men hem gedurende twee volle uren niet kon laten zwijgen. De toehoorders stonden versteld en velen hadden spijt dat ze tegen een zo Gode welgevallige oude man moesten uitrukken. Toen hij zijn gebed beëindigd had waarin hij allen had herdacht die hij ooit had ontmoet, jong en oud, aanzienlijk en onaanzienlijk en de katholieke kerk over het rond der aarde en toen de tijd van vertrek was aangebroken, zetten ze hem op een ezel en leidden hem naar de stad. Het was de dag van de grote sabbat. De irenarch Herodes en zijn vader Nicetas kwamen hem tegemoet en lieten hem in hun reiswagen plaats nemen. Toen ze naast hem zaten, trachtten ze hem over te halen en zeiden: 'Wat steekt er voor kwaad in te zeggen 'De keizer is Heer' en te offeren en wat er nog bij hoort en dan vrij uit te gaan?' Eerst antwoordde hij hun niet maar toen zij aandrongen zei hij: 'Ik wens niet te doen wat u mij aanraadt'. Toen ze niet in staat waren hem over te halen scholden ze hem uit en lieten hem ijlings uitstijgen, zo vlug, dat hij bij het naar beneden gaan zijn scheenbeen openschaafde. Maar geheel niet van zijn stuk gebracht ging hij goedsmoeds, alsof hij niets geleden had, verder. Men leidde hem het stadion binnen waar zo'n lawaai was dat men niemand kon verstaan. Toen Polycarpus het stadion binnenkwam, klonk er een stem uit de hemel: 'Wees sterk en dapper, Polycarpus'. Niemand zag wie er sprak maar wie er van ons aanwezig was hoorde de stem. Toen hij helemaal binnen was ontstond er een groot tumult zodra men bemerkte dat Polycarpus gevangen was genomen. Hij werd voorgeleid en de proconsul vroeg hem of hij Polycarpus was. Als dit werd bevestigd trachtte hij hem over te halen om te verloochenen met de woorden: 'Heb eerbied met uw ouderdom' en dergelijke dingen die men gewoon is te zeggen, 'Zweer bij het geluk van de keizer, kom tot inkeer en zeg 'Weg met de goddelozen''. Maar Polycarpus keek toornig naar de gehele menigte van misdadige heidenen in het stadion, schudde zijn vuist tegen hen, zuchtte, keek naar de hemel en zei: 'Weg met de goddelozen'. De proconsul drong aan en zei: 'Zweer en ik zal u vrijlaten, vervloek Christus'. Polycarpus antwoordde: 'Zesentachtig jaar heb ik hem gediend en hij heeft mij geen kwaad gedaan. Hoe kan ik mijn Koning die mij gered heeft, vervloeken?' Toen hij opnieuw aandrong en zei: 'Zweer bij het geluk van de keizer', antwoordde hij: 'Als gij de nietswaardige eer wilt hebben

dat ik zweer bij het geluk van de keizer zoals gij dat uitdrukt en net doet of ge niet weet wie ik ben, laat het u dan onomwonden duidelijk zijn: Ik ben christen. Als u de leer van de christenen wilt leren kennen, geef me een dag en luister'. De proconsul zei: 'Probeer het volk over te halen'. Polycarpus zei: 'Ik heb u waardig bevonden toe te spreken, want ons is geleerd de overheden en machthebbers die door God zijn aangesteld passende eer te bewijzen. Het schaadt ons niet dit te doen. Wel acht ik het onwaardig mij voor hen te verdedigen'. De proconsul zei: 'Ik heb beesten; ik zal u ervoor werpen als u niet tot inkeer komt'. Hij zei: 'Roep ze, want voor ons is de omkeer van het goede naar het slechte onmogelijk. Daarentegen is het schoon over tegaan van het slechte naar wat recht is'. Toen sprak hij weer tot hem: 'Als u de beesten niet vreest, zal ik u met vuur verteren, wanneer u niet tot inkeer komt'. Polycarpus zei: 'Ge dreigt met vuur dat even brandt en na korte tijd uitdooft. U bent onkundig van het vuur van het komende oordeel en de eeuwige foltering die is weggelegd voor de goddelozen. Maar wat aarzelt ge nog, kom op met wat u wilt.' Terwijl hij deze en dergelijke dingen sprak werd hij vervuld van moed en vreugde en zijn gelaat was een en al bevaligheid. Zo zelfs dat hij niet alleen niet ineenkromp onder de druk van de tegen hem gerichte woorden maar dat daarentegen de proconsul versteld stond en zijn heraut zond naar het midden van het stadion om driemaal bekend te maken: 'Polycarpus belijdt dat hij een christen is'. Toen de heraut dat gezegd had, schreeuwde al het volk bestaande uit heidenen en joden die in Smyrna woonden, met onbewogen toorn en luide stem: 'Hij is de leraar van Asia, de vader der christenen, hij verwerpt onze goden, hij leert veel mensen niet te offeren en te knielen'. Ze vroegen tegelijk, luid schreeuwend, aan de asiarch [de naam komt ook voor in Hand. 19:31 en duidt waarschijnlijk een afgevaardigde naar de landdag aan] Philippus om Polycarpus voor de leeuwen te gooien. Hij zei dat dit onmogelijk was omdat de dierenfeesten afgelopen waren. Toen besloten ze allemaal tegelijk te schreeuwen dat Polycarpus levend verbrand moest worden. Het gezicht moest immers uitkomen dat hem verschenen was betreffende het hoofdkussen dat hij zag branden toen hij in gebed was en zich tot zijn metgezellen richtte met de profetische woorden: 'Ik moet levend verbrand worden'.

Dit alles gebeurde sneller dan dat men het kan vertellen. Het volk kwam toelopen uit de werkplaatsen en badhuizen met hout en takkenbossen. Daarbij hielpen, zoals gewoonlijk, de joden het hardst mee. Toen de brandstapel gereed was deed hij al zijn kleren zelf uit, maakte zijn gordel los en probeerde zijn schoeisel los te maken. Dat behoeft hij vroeger nooit te doen daar iedere gelovige zich om strijd haastte hem aan te raken.

... Toen er een grote vlam opsteeg zagen wij die dit gegeven was, een wonder. Wij waren er voor gespaard om aan anderen het gebeurde mee te delen. Het vuur nam namelijk de vorm aan van een gewelf als een zeil van een schip, bol van de wind. Zo

werd het lichaam van de martelaar rondom omgeven. Hij stond in het midden, niet als verbrand vlees maar als brood dat gebakken wordt of als goud en zilver dat gesmolten wordt in de oven. En wij namen een geur waar zoals die verspreid wordt door wierook of een ander kostbaar reukwerk. Toen de misdadigers zagen dat het lichaam niet door vuur verteerd kon worden, bevalen ze de man die de genadesteek pleegt te geven hem met het zwaard te doorsteken. En toen hij dat gedaan had stroomde zoveel bloed weg dat het vuur uitdoofde. Al het volk verbaasde zich dat er zo'n groot verschil was tussen ongelovigen en uitverkorenen. (Klijn 1981:124-129, deel 1)

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 2

1. Wat was het voordeel dat het christendom juist in het Romeinse Rijk tot bloei kwam?
2. Wat waren de grenzen van het Romeinse Rijk?
3. Wat wordt verstaan onder mysteriegodsdiensten?
4. Verklaar de volgende woorden:
 - a. ascese
 - b. pantheïsme
 - c. syncretisme
5. Noem drie verschillende groepen die rond het begin van de jaartelling in Palestina een plaats in de samenleving hadden gevonden en vertel van elke groep in een paar zinnen iets meer.
6. Vertel iets over de filosofie in de hellenistische tijd.
7. Met welke gebeurtenis begint de eigenlijke kerkgeschiedenis?
8. Hoelang bleef het christendom een secte binnen het jodendom?
9. Wat wordt verstaan onder de "Birkat ha-Minim"?
10. Van welke zijde kwamen de eerste vervolgingen en hoe kwam dat?
11. Waarom wilden de christenen niet naar het amphitheater gaan?
12. Christenen waren "het derde geslacht". Leg deze benaming uit.
13. Noem vier redenen waarom de christenen ten tijde van Nero niet erg populair waren.
14. Vanaf welke tijd gold het christendom als een verboden godsdienst en onder wiens regering was dat?
15. Welke informatie hebben we gekregen uit de briefwisseling tussen Plinius Secundus en Trajanus?

3 HET ONTSTAAN VAN DE KATHOLIEKE KERK

Gedurende deze periode (dat wil zeggen de periode na de apostelen) komt de zogenaamde na-apostolische literatuur op.

3.1 LITERATUUR

3.1.1 APOSTOLISCHE VADERS

Zij waren de discipelen en 'opvolgers' van de apostelen in het na-apostolische tijdperk. Hoewel de benaming 'apostolische vaders' (Lat. *patres apostolici*) zou kunnen wijzen op mensen die onderling een min of meer homogene groep vormden, is dit echter niet het geval.

De werken van de apostolische vaders kenmerken zich doordat zij:

1. gericht zijn aan christenen, en niet zozeer aan buitenstaanders;
2. voor een groot deel handelen over onderwerpen van praktische aard, over bijvoorbeeld de staat, het kerkbestuur, de zedelijkheid en de sacramenten;
3. een hoge opvatting van de persoon van Christus hebben;
4. de eschatologie niet schuwen.

De grootste nadruk in deze na-apostolische literatuur wordt gelegd op het bestuur van de kerk en de persoonlijke zedelijkheid van de individuele leden. De Jong zegt daarvan:

In alle brieven of preken uit deze tijd bleek hoezeer de leerlingen van de apostelen in een samenleving waren beland die haast alleen lette op levensgedrag. (Jong 1987:23)

De Apostolische Vaders geven ons informatie over de christelijke kerk in de periode die onmiddellijk volgt op die van de apostelen. Alleen daarom al zijn de geschriften van deze kerkvaders van onschatbare historische waarde.

Een aantal voorbeelden van deze werken zijn: 1 en 2 Clemens, de Didachè, de brief van Barnabas, de fragmenten van Papias, de zeven brieven van Ignatius, de brief van Polycarpus aan de Filippenzen, de Herder van Hermas.

1 en 2 Clemens

Dit werk is genoemd naar St. Clemens van Rome (Clemens Romanus). Hier treedt ons een vlak nomisme (wetsbetrachting) tegemoet, een hellenistische proselietenvroomheid. Ook de scheiding tussen geestelijken en leken in de stad Rome kan hier reeds bemerkt worden.

Ieder van u, broeders, moet Gode welgevallig zijn op zijn eigen plaats met een goed geweten. Daarbij moet hij de regel die voor zijn dienst is vastgesteld niet overschrijden, in heiligheid. Niet overal worden steeds maar weer offers gebracht om te danken of wegens zonden of schuld, maar alleen in Jeruzalem. Ook daar wordt niet op elke plaats geofferd maar voor het tempelgebouw op het altaar nadat de offergave van te voren door de hogepriester en de reeds genoemde dienaren op tekortkomingen is onderzocht. Wie iets doen tegen hetgeen met zijn wil overeenstemt ontvangen de doodstraf. U ziet, broeders, hoe groter de kennis is waartoe we waardig gekeurd zijn, des te groter is het gevaar waaraan we blootstaan.

... Ook de apostelen wisten van onze Heer Jezus Christus dat er strijd zou zijn om het bisschopsambt. Om deze reden stelden ze de bovengenoemden aan, want ze hadden volledige kennis van de toekomst ontvangen. Vervolgens gaven ze de aanwijzing dat andere beproefde mannen hun dienst moesten overnemen als ze stierven. Wij zijn van mening dat het niet gerechtvaardigd is mensen uit hun dienst te zetten die door dezen of later door aanzienlijke mannen, met instemming van de gehele gemeente, zijn aangesteld en die onberispelijk de kudde van Christus in nederigheid hebben gediend, in rust en zonder eigen belang, terwijl ze gedurende een lange tijd een goed getuigenis van allen hebben ontvangen. Want het zal voor ons geen geringe zonde zijn als we degenen uit het bisschopsambt zetten die onberispelijk en heilig de offers hebben gebracht. Zalig zijn de anderen die reeds tevoren hun weg zijn gegaan en die met rijke vrucht en volmaakt zijn gestorven want ze behoeven geen vrees te hebben dat iemand hen verdringt uit de door hen bezette plaats. U moet er oog voor hebben dat u enigen die goed leefden ontzet hebt uit het ambt dat ze onberispelijk en met ere bekleed hebben. (Klijn 1981:185 en 187-188, deel 1)

1 Clemens werd geschreven in Rome rond het jaar 95/96. 2 Clemens is eigenlijk een preek, wellicht ook afkomstig uit Rome rond het jaar 140.

De Didachè

Dit geschrift (ondertitel: 'de leer des Heren door de twaalf apostelen aan de volken') geeft een behandeling van twee wegen; er wordt een christendom in beschreven mét of zonder Christus. Verder zijn er liturgische aanwijzingen in te vinden. Het is waarschijnlijk afkomstig uit Syrië ongeveer uit het begin van de tweede eeuw.

Er zijn twee wegen, één naar het leven en een andere naar de dood. Er is echter een groot verschil tussen de twee wegen. De weg naar het leven is als volgt: in de eerste plaats moet u God, die u gemaakt heeft, liefhebben en in de tweede plaats uw naasten als uzelf. Verder moet u aan een ander niets doen dat uzelf niet zou willen overkomen.

... De weg naar de dood is als volgt. Bovenal zijn slecht en vol vervloeking: moorden, echtbreuken, begeerten, ontuchtige daden, diefstallen, afgoderijen, toverijen, het bereiden van tovermiddelen, inhalig zijn, valse getuigenissen, schijnheilig gedrag, dubbelhartigheid, list, trots, slechtheid, aanmatiging, hebzucht, vuile taal, jaloersheid, onbeschaamdheid, zelfverheffing, groot-spraak. Verder mensen die goeden vervolgen, de waarheid haten, de leugen liefhebben, het loon van de gerechtigheid niet kennen, het goede niet aanhangen, zich niet houden aan een rechtvaardig oordeel, mensen die niet waakzaam zijn met het oog op het goede, maar juist op het kwade. Die zachtmoedigheid en geduld op een afstand houden, liefhebbers van zinloze zaken, mensen die op vergelding uit zijn, die de arme niet bijstaan noch zich inspannen voor de vermoeide, die hun Maker niet kennen, kindermoordenaars, vernielers van wat God maakte, mensen die zich afwenden van de behoeftige, de gekwelden afbeulen, de rijken voorspreken en die wetteloze rechters zijn van de armen en die in alle dingen misdadig zijn. Maakt u los, kinderen, van al deze zaken en mensen. (Klijn 1981:240, 246-247, deel 1)

De brief van Barnabas

Dit is een apocrief werk in het Grieks, mogelijkwerwijs afkomstig uit Egypte, ongeveer uit het jaar 130. Het getuigt van een radicaal anti-joodse houding. Volgens de anonieme auteur hebben de joden de Wet verkeerd begrepen door het letterlijk te interpreteren in plaats van te kijken naar de geestelijke betekenis. Christenen moeten niet de sabbat vieren, maar de zondag. De gehele brief is een uiteenzetting van de kerk als het ware Israël. De auteur vreest dat de lezers de Schriften met de joden zouden delen. Het enige alternatief was derhalve die, via extreem allegoriseren, voor zichzelf te claimen.

Nu goed dan. Maar laten we kijken of Hij het verbond dat Hij aan de vaderen gezworen heeft aan het volk te zullen schenken ook werkelijk geschonken heeft. Hij heeft het gegeven maar ze waren het niet waard het te ontvangen wegens hun zonden. Want de profeet zegt: 'En Mozes vaste op de berg Sinai' veertig dagen en nachten omdat hij het verbond van God met het volk in ontvangst zou nemen. En Mozes ontving van God de twee tafelen beschreven met de vinger van Gods hand in de Geest. En Mozes nam ze en droeg ze naar beneden om ze het volk te geven. En de Heer zei tegen Mozes: 'Mozes, Mozes, ga vlug naar beneden want het volk dat u uit het land Egypte hebt geleid heeft de wet overtreden. En Mozes begreep dat ze weer gegoten beelden voor zichzelf hadden gemaakt en hij liet de tafels van het verbond des Heren uit zijn handen kapot vallen.'
Mozes ontving ze weer maar ze waren het niet waard. Luister nu hoe wij het ontvangen hebben. Mozes was dienaar toen hij het ontving maar de Heer zelf gaf het ons als erfvolk daar Hij voor ons geleden had. Hij is verschenen opdat ze de maat van hun

zonden zouden vol maken. Wij echter zouden het door Jezus Christus ontvangen, de erfgenaam van het testament. Hij was daartoe bestemd opdat Hij bij zijn verschijnen onze tot de dood toe uitgeputte en onze door goddeloze dwaling overgeleverde harten zou bevrijden uit de duisternis. Zo zou Hij door zijn woord in ons het verbond tot stand brengen. Want er staat geschreven hoe de Vader Hem heeft opgedragen ons te verlossen uit de duisternis en voor Hem een heilig volk te bereiden. De profeet zegt nu: 'Ik, de Heer, uw God, heb u geroepen in gerechtigheid en Ik zal uw hand vasthouden, Ik zal u sterk maken en Ik zal u maken tot een verbond met de mensheid, tot een licht voor de heidenen om blinde ogen open te maken, gebondenen uit de boeien te bevrijden en degenen die in duisternis zitten uit de gevangenis'. We weten nu waaruit we bevrijd zijn. Verder zegt de profeet: 'De Geest des Heren is op mij. Daarom heeft Hij mij gezalfd om de armen genade te verkondigen. Hij heeft Mij gezonden om de gebrokenen van hart te genezen; om de gevangenen vrijlating te prediken en de blinden dat ze kunnen zien; om uit te roepen het jaar welgevallig aan de Heer en een dag van vergelding om alle treurenden te troosten. (Klijn 1981:42-44, deel 2)

De fragmenten van Papias

Gedateerd in ongeveer 125. Papias was een vriend van Polycarpus. Hij was een bisschop in de kerk van Hierapolis. Volgens Irenaeus schreef hij vijf boeken (Klijn 1981:64, deel 2).

De zeven brieven van Ignatius van Antiochië

Deze zijn, samen met zijn persoonlijkheid, belangrijk voor onze kennis van het christendom met name in Syrië. Hij schreef brieven aan de Efeziërs, de Magneziërs, de Trallianen, de Romeinen, de Filadelfiërs, de Smyrnezen en een brief aan Polycarpus.

Voor Ignatius bestaat het christendom hierin dat de gave van het leven alleen in Christus te vinden is. De brieven zijn geschreven tijdens zijn reis naar Rome (waar hij mogelijk als martelaar is gestorven).

Als ik in korte tijd al zo'n nauwe omgang met uw bisschop had - en dat niet in de gewoon menselijke sfeer, maar door middel van een geestelijke band - hoeveel te meer prijs ik u gelukkig dat u een band met hem hebt die gelijk is aan die van de kerk met Jezus Christus en die van Jezus Christus met de Vader. Zo stemt alles in eendrachtigheid samen. Laat niemand zich vergissen. Als een mens niet binnen de offerplaats is [bedoeld is de gemeente] dan ontgaat hem het brood van God. Als immers het gebed van een of twee mensen al een zo grote kracht heeft, hoeveel dan wel de bede van de bisschop en de gehele gemeente! Wie niet naar de bijeenkomst gaat is zonder meer trots en veroordeelt zichzelf. Er staat toch geschreven: 'God weerstaat de hoogmoedigen'. Laten we ons daarom inspannen de bisschop niet te weerstaan. Dan zijn we mensen die zich aan God onderwerpen. En hoe meer we de bisschop zien zwijgen des te meer moet men

eerbied voor hem hebben. Immers ieder die de Meester van het huis aanstelt om zijn huis te beheren moet u ontvangen als de-geen die hem gezonden heeft. Het is duidelijk dat men de bis-schop als de Heer moet beschouwen. (Klijn 1981:81, deel 1)

De brief van Polycarpus aan de Filippijnen

In deze brief waarschuwt hij de kerken tegen valse leringen. Hij heeft persoonlijk contact gehad met de apostelen en heeft lange tijd in Smyrna als bisschop gediend.

Ieder die belijdt dat Jezus Christus niet in het vlees is gekomen is een antichrist. Ieder die het getuigenis van het kruis niet belijdt, is uit de duivel. Wie de woorden van de Heer naar eigen beleven verdraait en zegt dat er geen opstanding van oordeel is die is de eerstgeborene van de satan. Laten we daarom uit de weg gaan voor de dwaasheid van velen en de valse leringen en ons wen-den tot het woord dat ons vanaf het begin is overgeleverd. Laten we nuchter zijn om te bidden en volharden in het vasten. Laten we de alziende God smekend vragen met de woorden van de Heer ons niet in verzoeking te leiden. De geest is wel gewillig maar het vlees is zwak. (Klijn 1981:119-120, deel 1)

De Herder van Hermas

Hermas heeft in Rome rond het jaar 150 dit werk geschreven. Het is een uitvoerig werk waarin de schrijver een aantal visioenen, geboden en gelijkenissen krijgt. Over Christus wordt weinig gesproken.

Het belangrijkste motief is dat na een tijd van vervolging die elk ogenblik weer kan uitbreken de gemeente wordt opgeroepen tot een nieuwe boete die nooit meer herhaald kan worden. (Klijn 1981:136, deel 2)

Aan de uitbreiding van het christendom blijkt geen verdieping ten grondslag te liggen. De kloof tussen de apostolische tijd en de na-apostolische tijd is breed. Geloven is geworden: heilig leven.

3.1.2 APOLOGETISCHE LITERATUUR

Deze literatuur ontstond in de periode tussen 125 en 200, dus in een periode net na die van de Apostolische Vaders. Het ontstaan van deze literatuur was een gevolg van de vele vervolgingen die noopten tot een weerlegging van de vaak onterechte aantijgingen. Daarnaast speelden de heidense polemiek (pennestrijd: vaak spottend, zo onder andere Tacitus, Plinius, Lucianus enz.) en de toetreding van intellectuelen tot de kerk een rol. Apologeten waren degenen die de eerste lijnen van de theologie ontwierpen.

De oude wereld kende grote waarde toe aan traditie, in het bijzonder waar het godsdienst betrof. Het christendom scheen niet zoveel oude papieren te hebben en leek een recente godsdienst, wat een drempel voor velen opwierp. Christelijke schrijvers trachtten dit te overkomen

door te laten zien dat het christelijk geloof eeuwenoude wortels had in Israël en in de wijsheid van de Griekse filosofen.

Voorbeelden uit de apologetische literatuur zijn de volgende.

Brief aan Diognetus

Het hoofddoel van deze brief is de aantrekkelijkheid van het christenleven aan te tonen.

Ze trouwen als ieder ander. Ze krijgen kinderen maar ze leggen hun nageslacht niet te vondeling. Ze delen hun tafel, maar niet hun bed. Ze leven 'in het vlees' maar niet 'naar het vlees'. Ze vertoeven op aarde maar ze zijn thuis in de hemel. Ze gehoorzamen de vastgestelde wetten maar in hun eigen leven overtreffen ze de wetten. Ze houden van allen maar ze worden door allen vervolgd. Ze zijn onbekend maar ze worden vermoord. Ze sterven maar ze worden levend gemaakt. Ze zijn arm maar ze maken velen rijk. Ze komen alles te kort maar ze hebben in alles overvloed. Ze worden onteerd maar die ontering strekt tot hun roem. Ze worden belasterd maar ze worden gerechtvaardigd. Ze worden gesmaad en ze zegenen. Ze worden beledigd en ze bewijzen eer. Als ze goed doen worden ze gestraft als boosdoeners. Als ze gestraft worden verheugen ze zich alsof ze tot leven kwamen. Door de Joden worden ze bestreden als vreemdelingen, door de Grieken worden ze vervolgd. En die hen haten kunnen toch geen reden voor hun vijandschap opgeven. Om het eenvoudig te zeggen: Wat de ziel is in het lichaam, dat zijn de christenen in de wereld. De ziel is verspreid over alle ledematen van het lichaam en de christenen door de steden van de wereld. De ziel woont in het lichaam en de christenen in de wereld. Maar ze zijn niet van de wereld. De onzichtbare ziel wordt in een zichtbaar lichaam bewaard en de christenen worden wel gekend als mensen die in de wereld zijn maar hun godsdienst blijft onzichtbaar. Het vlees haat de ziel en bestrijdt haar. Hoewel het vlees geen onrecht ondergaat van de ziel, bestrijdt het vlees de ziel wel omdat het gehinderd wordt in de genietingen te leven. Hoewel de wereld geen onrecht ondergaat, haat ze de christenen omdat ze zich tegen genietingen verzetten. De ziel heeft ledematen en het vlees lief die haar haten. De christenen hebben lief die hen haten. De ziel wordt door het lichaam ingesloten maar ze houdt het lichaam in stand. De christenen worden in de wereld vastgehouden als in een gevangenis maar ze houden de wereld in stand. De onsterfelijke ziel huist in een sterfelijke woning. De christenen wonen als vreemdelingen in de vergankelijkheid terwijl ze de vergankelijkheid verwachten. Het is nuttig voor de ziel als ze te kort heeft aan spijs en drank. De christenen groeien in aantal elke dag hoewel ze gefolterd worden. Zo hoge rang heeft God hun gegeven en het is niet juist die af te wijzen. (Klijn 1981:101-102, deel 2)

Justinus de Martelaar

Hij schreef twee apologieën en het werk *Gesprek met de jood Tryphon*. Justinus was de meest belangrijke christen-apologeet van de tweede eeuw. In Christus had hij een meer volkomen filosofie gevonden. Hij stierf als martelaar in Rome in het jaar 165.

This is the truth of the matter. In days of old evil spirits appeared in various guises and defiled women and corrupted boys, and made a show of such horrors that those who did not judge actions by the light of reason were struck with amazement. Such men were seized with dread and failed to understand that they were wicked spirits: instead they called them gods and addressed them all by the titles which each demon bestowed on himself. When Socrates tried to bring these matters to the light and to rescue mankind from those demons by the critical application of sound reasoning, then those very demons used the agency of man who delighted in wickedness to secure his execution for atheism and impiety, alleging that he was introducing novel supernatural powers. They are active against us on just the same lines. For not only was the truth of those matters established by Socrates among the Greeks by the application of reason (logos), but also among the barbarians by the Word (logos) himself who took the form and was made man, and received the name of Jesus Christ. Taught by him, we aver that these demons are not only not good, but wicked and unholy demons whose actions are inferior to those of mere men who set their hearts on virtue. ... Thus we are called atheists. And we admit that in respect of such supposed gods as those we are atheists: but not in regard to the most true God, the Father of righteousness and moderation and the other virtues, the God who is without a trace of evil. Him we worship and adore, and his Son, who came from him and taught us of these things, and the host of other good angels who attend on God and are of god-like nature, and the Spirit of prophecy. These we worship with reason and truth. (Bettenson 1978:58)

Deze apologie is een van de eerste pogingen het christendom te verzoenen met het hellenistische gedachtengoed. Alle waarheid, ook die van de filosofie, is te danken aan dezelfde Logos. Vandaar Justinus' conceptie van de *Logoi spermatikoi* (lett. zaden van de Logos). Het *Gesprek met de jood Tryphon* is de eerste anti-joodse polemiek in het Grieks welke bijna in zijn geheel bewaard is gebleven. Het is een aanpassing van een debat dat misschien wel echt plaats vond tussen Justinus en een filosoof die in Israël leefde (R. Tarfon?) en twee dagen duurde. Besproken werden:

- de waarde van het Oude Testament
- de Godheid van Christus
- de Kerk als het nieuwe Israël (verwerping van de joden)

Deze dialoog is het model geworden waarop alle latere voorbeelden van dat type literatuur voortbouwen.

Apologeticum (van Tertullianus)

Hij schreef de eerste anti-joodse polemieken in het Latijn: *Adversus Judaeos*, geschreven rond 200.

Ga uw gang maar, goede stadhouders! U zult bij het volk nog veel meer in de gunst staan, wanneer u de christenen aan zijn wensen opoffert: kruisig ons, folter, veroordeel, vernietig ons! Want uw onrechtvaardigheid is het bewijs van onze onschuld. Daarom laat God toe, dat wij deze dingen lijden. Want nog onlangs, toen u een christin tot de koppelaar veroordeelde in plaats van tot de leeuw, hebt u daarmee het bewijs geleverd, dat een smet op de eerbaarheid bij ons veel verschrikkelijker geacht wordt dan iedere straf of iedere dood. En toch dienen al uw meest verfijnde wreedheden tot niets: ze zijn een aantrekking te meer voor onze sekte. Zo dikwijls wij door u worden gemaaid, staan wij in groter getal op: het bloed der christenen is een zaad!
(Dankbaar 1974:29)

Tatianus

Hij schreef *Rede tegen de Grieken*, rond 170.

Theophilus van Antiochië

Hij stierf kort na 180. Hij schreef drie boeken aan een zekere Autolycus. Volgens Eusebius schreef hij ook een geschrift tegen Marcion (zie 3.2.2).

Martyria – de martelaarsakten

Dit betreft de geschriften die, op soms legendarische wijze, verhalen hoe de christenen vervolgd werden. Te denken valt hierbij onder andere aan de verhalen over Polycarpus, het lijden van de christenen in Lyon en Vienne, het martelaarschap van Leonides, de vader van de kerkvader Origenes.

Overige

Verder valt nog te noemen als apologetisch werk:

- Apologie van Quadratus aan Hadrianus
- Apologie van Aristides aan Antonius Pius

Slot

Een apologie had drie onderwerpen:

1. ontzenuwing van de beschuldiging,
2. bewijs van de ware godsdienst,
3. aanval op het heidendom/jodendom.

Ook van de apologetische literatuur geldt dat er een (te) sterke moralistische tendens is.

3.2 INWENDIGE BEDREIGING

Zoals de jonge kerk van buiten bedreigd werd, menselijk gesproken, door de vervolgingen, zo werd zij inwendig bedreigd door dwaalleringen. Zoals reeds opgemerkt, was er binnen het christendom in plaats van diepgang, sprake van een vrij algemene moralistische verenging, waarbij het Evangelie intellectueel gereduceerd werd tot een juist inzicht (logos), waarvan de kiemen ook aanwezig waren in het heidendom. In deze periode - de eerste helft van de tweede eeuw - kwam daar bovendien een vloedgolf van Oosters bijgeloof en geheime erediensten bij die zich neerstortte op de Grieks-Romeinse cultuurwereld en wijd en zijd over het oude religieuze leven heen spoelde. Soldaten, slaven, kooplieden, die het Romeinse Rijk doorkruisten, namen de religieuze geheimen uit het Oosten mee. Zo hebben we de gnostiek, Marcion en Montanus.

3.2.1 GNOSTIEK

De gnostiek was tot voor enkele decennia alleen bekend vanuit de geschriften van de kerkvaders, zoals Irenaeus, Origenes, Tertullianus, Hippolytus, enz.. Tot voor kort werd de term als een collectief toegepast op die bewegingen uit de tweede eeuw van de christelijke jaartelling die zichzelf christelijk noemden, maar door de hoofdstroom van de christelijke traditie werden afgewezen.

Nu echter zijn er ongeveer 50 teksten gevonden in Egypte (de zogenaamde *Nag Hammadi*-teksten) die ons informatie verschaffen omtrent de gnostiek. Ondanks de vele stromingen binnen de gnostiek met al haar diverse verschillen, is het belangrijkste van de gnostiek dat het haar aanhangers tegenover het gewone geloof (de *'pistis'*) de hogere en geheime kennis (*'gnosis'*) van de hemelse dingen beloofde. Het gaf inzicht in de vergankelijkheid van de stoffelijke wereld en in de zin van het bestaan. Een uiting van de wezenlijke inhoud van de gnostiek is bewaard gebleven in een tekst bij Clemens van Alexandrië:

... wie we waren en wat we geworden zijn, wat we waren, waar we geplaatst zijn, waar we naar toe gaan, waarvan we verlost zijn, wat geboorte is, wat wedergeboorte...

De christelijke gnostiek is een speciale tak aan deze boom. Het is in feite het begin van een theosofische lijn die al de eeuwen door aanhangers heeft gehad (17e eeuw: Böhme, 19e eeuw: Hegel). De verlossing door de kruisdood van de Here Jezus werd verworpen. De verlossing was slechts mogelijk voor de esoterici (ingewijden) van deze leer. De gnostiek is een mengeling van Perzische, Griekse en - bij de christelijke gnostiek - christelijke gedachten. Het Oude Testament werd verworpen en het Nieuwe Testament werd allegorisch verklaard. De hoogste God ('Vader') is puur geest. De geschapen wereld is het werk van een lagere god (Jaldabaoth, 'kind van de leegte?'). Deze god is de laagste aeon van de aeonen die uit voornoemde god geëmaneerd zijn. Deze laagste god of demiurg is de scheppergod of satan die de wereld tegen de wil van de hoogste God uit het stof gemaakt heeft. Christus

had slechts een schijnlichaam (het *docetisme*). Verlossing is de strijd om de loswikkeling van de geestelijke elementen uit de omklemming van het stoffelijke. Mensen vallen uiteen in drie groepen:

- a. de pneumatici (de meest geestelijken);
- b. de psychischen (de gewone mensen);
- c. de hylischen (de grof zinnelijken).

Tot één van de meest essentiële elementen in de gnostiek behoort de leer van de aeonen, die een soort tussenwezens, casu verbindingsschakels zijn tussen God en de wereld. Christus was zelf een aeon. De Jong zegt:

In de christelijke gnosis uitte zich dus het algemene verlangen om te ontkomen aan de druk van het lichamelijke, het stoffelijke, maar de kerk heeft geweigerd deze weg van verwereldlijking op te gaan en te worden tot een mysteriereligie. (Jong 1987:28-29)

Mede door de gevaarlijke crisis der gnostiek, heeft de kerk naar nauwere aaneensluiting gezocht. Zij heeft de gelederen gesloten met als resultaat: de wording der 'grote' of Katholieke Kerk. Dit merkwaardige proces heeft zich voltrokken in de periode tussen 160 en 180.

Enkele gnostici uit de beginperiode waren misschien Simon (uit Hand. 8) en Cerintus uit Efeze (rond 100).

Tijdens de regeringsperiode van Hadrianus ontwikkelden zich gnostieke scholen onder leiding van Saturnilus, Carprocates en de bekendste: Basilides van Alexandrië. Zo waren daar de Ophieten (de slangenbroeders, volgens wie de slang van Gen. 3 de ware kennis schonk) en Valentinus van Rome (kwam oorspronkelijk uit Egypte). Zijn navolgers, de Valentianen, zijn verreweg de belangrijkste sekte geweest. Irenaeus van Lyon schreef een weerlegging van de gnostiek.

3.2.2 MARCION

Marcion werd als zoon van een bisschop rond het jaar 85 geboren in de stad Sinope aan de Zwarte Zee, in Pontus, een landstreek in Klein-Azië. Hij had daar een florerende rederij. Omstreeks 138 vestigde hij zich in Rome, waar hij onder de bekoring kwam van de gnosticus Cerdo die onderscheid maakte tussen de God van het Oude Testament en de God van het Nieuwe Testament (vgl. 3.2.1). Hij wilde de kerk grondig zuiveren van haar joodse overtuigingen. In het midden van de tweede eeuw (144) werd hij uit de gemeente gestoten en stichtte hij een eigen christelijke gemeenschap (een 'tegenkerk') die in omvang de 'Katholieke' Kerk evenaarde en tot de vijfde eeuw stand hield. Zijn ideeën verspreidden zich in korte tijd over grote gebieden, zo ver als Italië, Arabië, Armenië en Egypte.

Zijn opvattingen gaan uit van de gedachte dat de God van Jezus Christus een andere is dan die in het Oude Testament. Jezus Christus openbaarde een goede en genadige God. De God van het Oude Testament was wel rechtvaardig, maar zwak. Volgens

Marcion hadden slechts Lucas en Paulus deze opvatting min of meer zuiver overgeleverd. Bij hem bleven vervolgens slechts een verminkt Lucas' evangelie en tien brieven van Paulus, door hem zelf gezuiverd, in stand. Hij was in feite de eerste die een lijst van gezaghebbende geschriften, een *canon*, samenstelde. Ook leerde hij dat Christus een schijnlichaam had aangenomen. Hij was één van de eerste vertegenwoordigers van het docetisme, in feite een voortvloeijsel van de gnostiek, waartegen in 1 en 2 Johannes al zo sterk gewaarschuwd werd. Het lichaam moest ontkend worden. Alleen de ziel en de geest werden verlost. Hij geloofde niet in de opstanding van het lichaam. We zien enkele gnostische gedachten bij hem, maar hij is zelf geen gnosticus. Hij richtte zich namelijk tot het volk en was wars van ascese. Polycarpus noemde hem 'de eerstgeborene van satan'. Tertullianus schreef rond het jaar 207 het bekende geschrift *Tegen Marcion*. Marcion stierf in het jaar 160.

3.2.3 MONTANUS

Montanus was een andere dwaalleraar rond het jaar 160. Hij zag zichzelf als de beloofde Parakleet ('Trooster'; Joh. 14:16). Hij stelde tegenover ambt en organisatie de spontane uitingen van de Geest (extase; glossolalie [tongentaal]). Priscilla en Maximilla waren zijn profetessen. In het dorpje Pepesua in Frygië verzamelden zijn aanhangers zich. Zij vormden een gemeente van heiligen, die sterk de nadruk legden op ascese en de verwachting van de spoedige wederkomst. Na de dood van Montanus heeft de beweging zich nog geruime tijd gehandhaafd. Zelfs Tertullianus voegde zich op latere leeftijd nog bij hen, toen het *montanisme* naar Afrika was overgewaaid. Mede door het montanisme is de bodem van Afrika voorbereid voor een tweespalt, die later, tot in de tijd van Augustinus toe, de kerk van Afrika onder de naam donatisme (zie 5.4) zou verscheuren. Wel heeft de beweging van Montanus er toe geleid dat kerkelijke leiders besloten nauwer overleg met elkaar te gaan plegen in zogenaamde synoden.

3.3 DE TEGENAANVAL

De kerk moest natuurlijk haar standpunt bepalen onder druk van al deze dwalingen die haar bedreigden. We kunnen een drietal 'maatstaven van rechtzinnigheid' (rond 180 opgesteld) onderscheiden.

3.3.1 GELOOFSBELIJDENIS

Het uitgangspunt was de doopbelijdenis die omstreeks het jaar 150 in gebruik was in de gemeente van Rome. Deze is later uitgebreid tot de zogenaamde '*apostolische geloofsbelijdenis*' (het '*Apostolicum*' ofte wel de *Twaalf Artikelen*). In deze geloofsbelijdenis wordt duidelijk stelling genomen tegen de gnostiek en het docetisme (schepping, menswording en wederopstanding van het vlees worden genoemd). De huidige bewoordingen zijn afkomstig uit de zesde eeuw in Zuid-Frankrijk. Het kan gezien worden als een korte samenvatting van de leer van de Bijbel.

Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde.

En in Jezus Christus, zijn eniggeboren Zoon, onzen Here; die ontvangen is van den Heiligen Geest, geboren uit de maagd Maria; die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruisigd, gestorven en begraven, nedergedaald ter helle;

ten derden dage wederom opgestaan van de doden; opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand Gods des Almachtigen Vaders;

van waar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden.

Ik geloof in den Heilige Geest.

Ik geloof een heilige, algemene, Christelijke Kerk, de gemeenschap der heiligen; vergeving van zonden;

wederopstanding des vleses;

en een eeuwig leven.

3.3.2 CANON

De grondbetekenis van canon (Grieks: *kanoon*) is oorspronkelijk 'stok', 'paal' of 'staf'. In het Grieks krijgt het de betekenis van 'meetlat', 'richtsnoer' en tenslotte die van 'norm'.

Velen zien de vorming van de canon van het Oude en Nieuwe Testament als een proces waarbij bepaalde boeken langzamerhand goddelijk gezag kregen toegekend. Beter is de gedachte dat deze boeken zelf inherent duidelijk maakten geïnspireerd te zijn door de Heilige Geest. Uit Rome is een lijst bekend, uit het jaar 180, waarin bijna al de boeken van het Nieuwe Testament reeds vermeld staan, de zogenaamde Canon van Muratori (genoemd naar de vinder van het document). In het Westen ontbrak lange tijd de Hebreeënbrief en de Algemene Zendsbrieven, behalve 1 Petrus en 1 Johannes; in het Oosten ontbrak lange tijd het boek Openbaring.

3.3.3 APOSTOLISCHE SUCCESSIE

De apostolische successie werd door de kerk toegepast om de juiste leer te handhaven: de bisschop is de bewaarder van de apostolische leer en de apostolische overlevering en heeft het charisma van de waarheid en het geloofsbezit van de kerk. De bisschoppen (*episkopoi*) werden gekozen uit de oudsten (*presbuteroi*).

De idee dat de bisschop krachtens ambtsopvolging de apostolische leer ongerept overlevert, is afkomstig uit het Westen en haar oorsprong is te zoeken in de gemeente te Rome. Cyprianus is hiervan een duidelijke exponent.

De Heer spreekt tot Petrus: 'Ik zeg u: gij zijt Petrus en op deze petra (rots) zal ik mijn kerk bouwen en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen. En u zal ik de sleutels van het hemelrijk geven en wat gij op aarde gebonden zult hebben zal ook in de hemel gebonden zijn, en wat gij op aarde ontbonden zult hebben, zal ook in de hemel ontbonden zijn' (Matt. 16:18,19). En wederom na zijn opstanding, sprak Hij tot hem: 'Weid mijn scha-

pen' (Joh. 21:15). Op één man bouwt Hij zijn kerk. En hoewel Hij na zijn opstanding aan alle apostelen gelijke macht toekent in de woorden: 'Zoals de Vader mij gezonden heeft, zend ik ook u. Ontvangt de Heilige Geest: wanneer gij iemand de zonden zult vergeven hebben, zullen zij hem vergeven zijn; wanneer gij ze gehouden zult hebben, zullen ze gehouden zijn' (Joh. 20:21-23) - toch heeft Hij het, om de eenheid te doen uitkomen, door zijn gezag zo beschikt, dat die eenheid haar begin en oorsprong heeft in één mens. Ongetwijfeld waren ook de andere apostelen wat Petrus was; eer en macht viel hun in gelijke mate ten deel, maar in het begin ging alles uit van de eenheid, opdat duidelijk zou blijken, dat de kerk van Christus één is. Deze eenheid moeten wij krachtig vasthouden en verdedigen, vooral wij bisschoppen, die in de kerk leiding geven, opdat ook wij het bewijs leveren van het ene, ondeelbare bisschopsambt zelf. Het bisschopsambt is één en ieder van de bisschoppen afzonderlijk bewaart een deel ervan, tot een vastgesloten geheel. (Dankbaar 1974:33-34)

Van Rome uit heeft deze idee haar triomftocht gehouden in het Westen. Rome wordt de draagster van de traditie. Zij gaat een bisschopslijst samenstellen die teruggaat tot op de apostolische tijd. Het Oosten is enigszins trager gevolgd. Het eigenlijke bisschopsambt (de bisschop als alleenheerser over de gemeente) vinden we voor het eerst in de brieven van Ignatius, al is het eenhoofdig bisschopsambt nog geen werkelijkheid. Het heeft nog geen onbestreden heerschappij, maar is dan toch een goed deel daarheen op weg. Klein-Azië en Syrië zijn de andere kerken daarbij voor.

In Rome noemt Ignatius geen 'bisschop'. Het eenhoofdig episcopaat bestaat ook daar in werkelijkheid nog niet. In het Oosten ligt de feitelijke bakermat vanwaar het vervolgens overslaat naar Rome. Daar wordt het hechter gefundeerd dan het ooit elders het geval geweest is. De opkomst van het episcopaat (de status van bisschop) is de tegenhanger van de geringe geloofskracht en geloofshelderheid der kerk. Er ontstond geleidelijk aan een hiërarchie, waarbij de driedeling uit het Oude Testament: hogepriester, priester en Levieten overgenomen werd: bisschop, priester, diakenen. Daaronder volgden dan nog een reeks van 'lagere wijdingen', zoals sub-diakenen, akolie-ten (bedienden van de bisschop), exorcisten (demonen-uitdrijvers), lectoren en ostiarii (deurwachters). In veel opzichten viel de kerkelijke organisatie samen met die van het rijk. De gemeenten die rechtstreeks door de apostelen waren gesticht, kregen al snel de voorrang boven de steden die dat niet waren. Dit gold voor Jeruzalem, Antiochië, Corinthe, (Constantinopel) en Rome. De bisschoppen daar en van enkele andere grote steden, werden 'aartsbisschoppen' of 'metropolieten' genoemd.

Er is langzamerhand sprake van een scheiding van clerus en leken. De bisschoppen namen steeds meer de eredienst in beslag; alleen zij hadden het recht het altaar te bedienen.

Hun ambt was het heilig ambt bij uitstek. Steeds meer werd het ambt losgemaakt van de persoon, die het bekleedde; het ambt

zelf was heilig, ook al was de drager ervan een onheilige. (Smit, 1948:31)

3.4 EREDIENST

De eredienst van de christenen was oorspronkelijk heel eenvoudig. Zij vond plaats vóór de morgenstond. Het avondmaal werd allengs gezien als een 'medicijn der onsterfelijkheid' (zo in de brieven van Ignatius). Het kreeg meer de betekenis van 'offer'. Vandaar de naam hostie (=offerdier), die we voor het eerst bij Tertullianus tegen komen. De eucharistie werd gezien als voortzetting van de dankoffers uit de tempeldienst. Tegen het paasfeest bereidden de catechumenen, die onderwijs in de christelijke leer hadden ontvangen, zich voor om opgenomen te worden in de gemeenschap. Veertig dagen moesten zij vasten (Latijn: *quadragesima*), daarna was er een vijftig-daagse feesttijd (Latijn: *quinquagesima*). Ook de doop kreeg langzamerhand het karakter van een leven-brengende rite. De doop kon alleen door de Moederkerk bediend worden, niet door afgescheidenen of ketters, aldus Cyprianus. Stefanus was het daar niet mee eens. De erediensten vonden plaats in de huizen, pas later werden er gebouwen neergezet (rond het einde van de 2e eeuw).

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 3

1. Wie worden bedoeld met de term 'Apostolische Vaders'?
2. Vertel iets over de literatuur die de Apostolische Vaders schreven.
3. Vertel in het kort iets over het werk dat getiteld is 'Didache'.
4. Vertel iets over de zeven brieven van Ignatius.
5. Wat voor werk deden de apologeten?
6. Vertel in het kort iets over het werk dat getiteld is 'Gesprek met de jood Tryphon'.
7. Wie schreef de eerste anti-joodse polemieken in het Latijn?
8. Welke drie onderwerpen had een apologie in zich?
9. Welke drie dwaalleringen bedreigden de jonge kerk in het begin?
10. Wat houdt de gnostiek in?
11. Wat verstaan we onder docetisme?
12. Volgens de gnostiek vallen de mensen uiteen in drie groepen. Welke drie groepen zijn dit?
13. Geef in grote lijnen de leer van Marcion weer.
14. Hoe heette de man die zichzelf als de beloofde 'Parakleet' zag?
15. Noem een drietal 'maatstaven van rechtzinnigheid' die de kerk hanteerde om haar standpunt te bepalen tegen alle dwaalleringen.
16. Wie leerde voor het eerst dat de bisschop volgens ambtsopvolging de apostolische leer ongerept overleverde?
17. Waar vinden we voor het eerst terug het idee dat de bisschop de alleenheerser van de gemeente is?
18. Welke hiërarchie ontstond er geleidelijk in navolging van de driedeling hogepriester, priester en Levieten zoals gevonden wordt in het Oude Testament?
19. Wanneer en waar vond oorspronkelijk de eredienst van de christenen plaats?
20. Wat is de betekenis van de naam 'hostie'?

4 DE OUDE KATHOLIEKE KERK

De theologie van deze tijd kunnen we aan de hand van de kerkvaders min of meer schetsen.

4.1 IRENAEUS VAN LYON

Hij kwam uit Klein-Azië en was een leerling van Polycarpus. Hij was de eerste grote kerkvader. Hij ging naar Gallië waar hij bisschop van Lyon werd (in het jaar 177) en een verhandeling schreef genaamd *Adversus haereses* (wat betekent 'tegen de ketterijen'), vooral gericht tegen de gnostiek (zie hoofdstuk 3).

Tevens schreef hij *Bewijs der apostolische verkondiging*, een korte samenvatting van zijn theologie. Christus' komst op aarde was daarvan het middelpunt. Het essentiële bij hem is de zogenaamde 'recapitulatie-theorie', dat wil zeggen dat door Christus het oorspronkelijke plan van God met de mens wordt hersteld en uitgevoerd, namelijk de verwezenlijking van de onsterfelijkheid. Door het eten van het avondmaal voedt men zich met het onsterfelijke leven. Het evangelie is niet zozeer vergeving van de zonden, alswel gave van de onsterfelijkheid. De mens kan door 'doen' rechtvaardig worden. De incarnatie, niet de dood van Christus, is het beslissende moment in de verlossing. Genade is verlossing van de vergankelijkheid. Deze gedachte werd vooral overgenomen door de Oosterse theologen.

Bij westerse theologen is genade meer de verzoening van de schuld. Bij Irenaeus vinden we reeds de kinderdoop. Hierin werd hij door Tertullianus (zie 4.2) bestreden. Samen met zijn leerling Hippolytus vormde Irenaeus de *Klein-Aziatische school*, die meer bijbels-praktisch was georiënteerd. Door zijn leer heeft Irenaeus de weg bereid voor het latere semi-pelagianisme in Zuid-Frankrijk.

The Father of all is far removed from the emotions and passions which are common to men. He is simple, uncompounded, without diversity of parts; wholly identical and consistent; since he is all understanding, all spirit, all thought, all hearing, all seeing, all light, and the whole source of all that is good.

It is best for us to begin with the first and greatest principle, that is with God the Creator... and to show that there is nothing above him or beyond him. It was of his own decision and free act that he made all things, not moved by anything; since he is the only God, the only Lord, the only Creator, the only Father, the only Sovereign, and it is he who bestows existence on all things. How could there be any other Totality [plerôma] beyond him: or another Principle or Power or another God? For God who is the totality of all these must needs include all things in his infinite being, while he himself cannot be concluded by any other thing. If

there is anything outside him he is then not the totality of all things, nor does he contain all things. Marcion divides God into two, and calls one God good, the other just; and in so doing he destroys the divinity of both. For he who is just is not God if he is not also good; for if he lacks goodness he is not God; while he who is good without being just is similarly deprived of divinity. And how can the Father of all men be called wise if justice is not attributed to him?... God is therefore good and merciful and patient, and saves those whom he ought to save; nor does his goodness fail because it operates with justice, nor is his wisdom lessened. For he saves those whom he ought to save, and judges those who deserve judgement; and his justice is not displayed harshly, since without doubt his goodness goes before and leads the way. (Bettenson 1978:65-66)

4.2 TERTULLIANUS

Tertullianus was de zoon van een heidense centurio in Carthago. Hij werd jurist, daarna christelijke leek. Hij is de eerste belangrijk Latijnse kerkleermeester en schepper van het zogenaamde kerklatijn. Van hem stammen termen als: drieëenheid, erfzonde, sacrament enz.. Als jurist zag hij de verhouding tussen God en mens in rechtstermen. Hij had grote invloed op juist de Westerse ontwikkeling. Het middelpunt van zijn theologie was: Christus' sterven aan het kruis als verzoenende daad. Hij zag de Zoon als subordinaat (ondergeschikt) aan de Vader en had meer aandacht voor de menselijke dan voor de goddelijke natuur van de Here Jezus. Irenaeus daarentegen benadrukte de eenheid in de Persoon van Christus en het beheersende goddelijke element. Tertullianus stond een strenge scheiding van kerk en wereld voor. Later sloot hij zich aan bij de Montanisten (vergelijk 3.2.3). Hij bestreed de gnostiek en het heidendom in zijn *Apologeticum*. Zijn geschriften dateren uit de jaren 195-220. Deze kunnen als volgt worden ingedeeld:

- praktisch-ethische geschriften,
- apologetische geschriften,
- polemische geschriften.

Eén van zijn bekendste uitspraken is wel: "Het bloed der martelaren is een zaad."

4.3 CYPRIANUS

Cyprianus nam motieven uit het werk van zijn leermeester Tertullianus over. Cyprianus van Carthago presenteerde een serie van *testimonia* die gebruikt konden worden in discussies met de joden. Deze waren waarschijnlijk geïnspireerd door een vergelijkbare verzameling in het Grieks, die al in de tweede eeuw bestond. Isidoor van Sevilla (560-636), die bekend staat als de laatste Latijnse kerkvader, formuleerde in

navolging van Cyprianus iets dergelijks: de *"fide Catholica ex Vetere et Novo Testamento contra judaeos"* ('het katholieke geloof uit het Oude en Nieuwe Testament tegen de joden'). Cyprianus introduceerde het begrip 'katholieke kerk'. Onder de vervolgingen van Decius (zie 4.8) leidde hij de gemeente in het verborgene. Hij had een *'episcopaals'* (katholiek) kerkbegrip, dat wil zeggen: de bisschoppen hebben gezamenlijk het gezag over de kerk. Deze bisschoppelijke hiërarchie hield in dat er hogere ambten waren: bisschoppen, presbyters en diakenen. De bisschop is bij hem de hoeder van de traditie, de offerpriester en de rechter met de sleutelmacht (vergelijk Matt. 16:19). Met zijn episcopaalse kerkopvattingen kwam hij in conflict met Stefanus van Rome die een *'curialistisch'* kerkbegrip hanteerde, ofte wel: het hof van de bisschop van Rome heeft de zeggenschap over alle andere bisschoppen. Hieruit blijkt wel dat, hoe hoog bevoorrecht de positie van Rome's bisschop ook was, men er toen (nog) niet aan dacht om diens aanspraken op de alleenheerschappij in de kerk te accepteren. Eén van zijn uitspraken is: "Buiten de kerk geen zaligheid" en "Wie de kerk niet heeft tot moeder, kan God niet tot Vader hebben".

Cyprianus en Tertullianus vormen samen de *Noord-Afrikaanse school*.

De uitdaging van de wijsbegeerte was niet zozeer voelbaar in Carthago (waaruit Cyprianus evenals Tertullianus stamde), Lyon of Rome, als wel in het zeer hellenistische Alexandrië. De wijsbegeerte was steeds religieuzer geworden. Er was een herleving van de filosofie van Plato, het neo-platonisme, dat zijn toespitsing vond bij Plotinus (204-270). In Alexandrië vinden we de *Alexandrijnse school*, die meer wijsgerig was toegespitst (christelijke gnosis). Op deze beroemde catechetenschool gaven de leraren onderwijs in Griekse filosofie en christelijk geloof en trachten deze met elkaar te verbinden. De volgende twee beroemde kerkvaders zijn in deze school te vinden: Clemens Alexandrinus en Origenes.

4.4 CLEMENS ALEXANDRINUS

Clemens was de leider van de catechetenschool in Alexandrië. Zijn apologetische argumentatie werd uitgevoerd met behulp van het logos-begrip. De Logos werd door de Griekse filosofen in de oudheid beschouwd als de 'goddelijke ziel van de wereld', het regulerende, kosmische principe van harmonie en orde dat altijd van kracht blijft in een steeds veranderende wereld. Later werd een onderscheid gemaakt tussen Logos als bron van gedachten en de Logos als feitelijke communicatie van die gedachten. De Logos bleef echter als één geheel beschouwd worden. Justinus de Martelaar en anderen leerden dat de Logos eeuwig met God was, als Zijn gedachte of wijsheid. Maar in de schepping, openbaring en uiteindelijk de incarnatie kwam de Logos duidelijk naar voren in deze wereld.

In het stelsel van Clemens paste de hellenistische wijsbegeerte in Gods heilsbedoeling met de mensheid. De logos werkt door de wet (joden) en de filosofie (Grieken). In het christendom zijn twee trappen: het geloof en de gnosis.

Clemens werd opgevolgd door Origenes (185-254).

4.5 ORIGENES

Origenes (185 - 254) zette het werk van Clemens voort. Origenes was genoodzaakt Alexandrië te verlaten en te verhuizen naar Caesarea in Palestina vanwege de vijandschap van bisschop Demetrius van Alexandrië. Zijn dood in 254 was te wijten aan de verwondingen, opgelopen tijdens de vervolgingen onder keizer Decius (zie 4.8).

Hij is beroemd geworden om zijn allegorische bijbeluitleg. Eén van zijn beroemdste werken is wel de *Hexapla*, het Oude Testament in zes kolommen; naast de Hebreeuwse grondtekst en een Griekse translitteratie daarvan, zijn daar de voornaamste Griekse vertalingen weergegeven: de vertalingen van achtereenvolgens Aquila, Symachus en Theodotion en de Septuaginta. Deze Hexapla vormde de basis voor zijn interpretatie van het Oude Testament. Hij werkte hieraan van 230 - 240. Hij was de eerste christen-geleerde die Hebreeuws leerde, veelal van joden. Naast de Hexapla schreef Origenes ook nog een *Tetrapla*, met alleen de vier Griekse vertalingen. Origenes' bedoeling met het verzamelen van deze teksten was de christen-geleerden te helpen in hun discussies met de joden, daar de eersten alleen konden refereren aan het Grieks, terwijl de joden wel gebruik maakten van de Hebreeuwse tekst.

Daarnaast zijn van Origenes zeer bekend: *Peri Archon* (=over de grondbeginselen) waarin hij systematisch de fundamentele christelijke dogma's - zoals God, Christus, Heilige Geest, schepping, de ziel, vrije wil, etc. - op een rijtje zette, en *Contra Celsum* (=tegen Celsus). Hij onderscheidde drieërlei schriftzin:

1. de letterlijke/vleselijke zin;
2. de zedelijke/morele zin; en
3. de mystieke/allegorische zin.

De laatste uitleg was voor de meer geoefende christen. De allegorische schriftuitleg heeft vooral in de Middeleeuwen een zeer grote invloed gehad. Hij leerde de subordinatie van de Zoon en de Geest. Zijn denkwijze was sterk beïnvloed door Plato. Bepaalde bijbelse motieven ontbreken bij hem compleet, zoals het onderscheid van Schepper en het geschapene. Bij hem is de wederoprichting aller dingen het einde, waarbij elke breuk met God, ook die van de duivelen (!) weer geheeld wordt. Tevens is het het begin van een nieuwe wereldperiode volkomen gelijk aan de vorige en aan de volgende; de wereldgeschiedenis herhaalt zich in een eeuwige wederkeer (cyclische opvatting van de geschiedenis.)

Door de Westerse theologen werd hij uiteindelijk veroordeeld in 552 op grond van de volgende punten.

1. Hij leerde de leer van de pre-existentie van de zielen (net als Plato).

2. Hij leerde dat niet alleen de goddelijke, maar ook de menselijke natuur van Christus al vóór de menswording bestond.
3. Hij leerde dat bij de opstanding onze lichamen omgevormd zullen worden tot etherische lichamen.
4. Hij leerde dat alle mensen, en zelfs duivels, uiteindelijk behouden zullen worden.

De Oosterse theologen hielden echter aan hem vast.

Het stond inmiddels wel vast dat het logosbegrip, dankzij de apologeten Tertullianus en Origenes in het midden van de theologische bezinning stond. Maar nog steeds klonk er de heidense betekenis in door aangaande een halfgoddelijk tussenwezen. Dat konden sommigen, juist omdat ze Jezus als de Christus wilden belijden, niet aanvaarden. (Jong 1987:47)

Degenen die dat voorstonden vermeden dan ook het logosbegrip, daar dat huns inziens het aannemen van twee goden zou betekenen, iets wat de Bijbel niet leerde.

4.6 MONARCHIANEN

Het eerste grote theologische strijdpunt in de boezem van de oude Katholieke Kerk is geweest de vraag op welke wijze de belijdenis van Christus' Godheid moest worden verzoend met de eenheid, de uniciteit (Grieks: *monarchia*, het enkelvoudig principe) Gods. Dit was mede zo moeilijk vanwege het Griekse concept van uniciteit als perfecte eenheid, met uitsluiting van innerlijke onderscheidingen.

Rond het jaar 200 kwamen de volgende richtingen voor.

4.6.1 LOGOS-CHRISTOLOGIE

Deze leer heeft uiteindelijk getriomfeerd en houdt in dat de logos goddelijk is, maar aan God ondergeschikt. In navolging van de apologeten, die ook de onderschikking van de Logos (de Zoon) leerden, wordt deze leer wel subordinatianisme genoemd. De Heilige Geest was op Zijn beurt weer ondergeschikt aan de Zoon. Tot een echt afgeronde leer van de triniteit kwam men echter niet.

4.6.2 MONARCHIANISME

Deze richting onderscheidt zich op tweeërlei wijze.

Dynamisch monarchianisme (of: adoptianisme)

Monarchianen (zo door Tertullianus betiteld) kwamen op voor de '*monarchia*' (=alleenheerschappij) van God. Het leert dat de mens Jezus goddelijke kracht (vandaar: *dynamis*) ontving en zo door God geadopteerd werd. Dit geeft echter de Godheid van de Here Jezus prijs. Paulus van Samosate, de bisschop van Antiochië werd hierom ter synode in 268 veroordeeld.

Modalistisch monarchianisme (of: patripassianisme)

Deze richting leert dat God Zich achtereenvolgens in drie verschillende verschijningsvormen (Latijn: *modi*, vandaar modalistisch) heeft geopenbaard: Vader, Zoon en Geest. Dit waren eigenlijk drie maskers van de éne Persoon van God. Werd nu de godheid van de Here Jezus wel verdisconteerd, nu doet deze leer echter -juist door de grote nadruk op de godheid van Christus - tekort aan het volledig mens zijn van Hem. Sabellius (rond 220) leerde dit. Tegenstanders wezen daarbij op de consequentie dat zo ook de Vader aan het kruis geleden had. Tertullianus noemde hen spottend patripassianen, naar de uitdrukking *Pater passus est* (de Vader heeft geleden).

De Monarchianen werden van vele zijden bestreden: in Rome door Hippolytus en Novatianus, in Afrika door Tertullianus en in Alexandrië door Origenes. Tertullianus leerde dat God één Wezen (*substantia*) was, maar drie concrete personen (*personae*). Origenes hield ten opzichte van de Monarchianen staande dat Vader, Zoon en Heilige Geest drie eeuwig van elkaar onderscheiden personen waren, waarbij de Zoon ondergeschikt was aan de Vader en de Heilige Geest aan de Zoon.

Naast deze inwendige strijd was er een uitwendige strijd tegen het neoplatonisme, het manicheïsme (een Perzische, dualistische leer van licht en duisternis) en de mithras-eredienst (mithras is de zonnegod).

4.7 MARCUS AURELIUS

We vatten het historische verloop weer op. Onder de regering van Marcus Aurelius (161-180) kwamen er zware vervolgingen voor in Klein-Azië (met als martelaren onder andere: Justinus de Martelaar en Polycarpus; zie 2.5; 2.6) en in Frankrijk (in Lyon en Vienne). De vervolgingen waren hevig maar bleven plaatselijk en beperkt tot betrekkelijk kleine kringen. In de lange rustpauzes tussen de vervolgingen groeiden de gemeenten. Na Aurelius kwam Commodus op de troon (180-192). De ene keizer na de andere vervangt nu de ander:

Binnen een tijdsverloop van even honderd jaren, van de troonsbeklimming van Commodus tot die van Diocletianus namen meer dan twintig keizers als vluchtige schaduwen, die voor een tijd gezien worden, de troon van Augustus in. (Miller 1880:315)

Gedurende deze tijd waren er sporadische gevallen van vervolging, maar het was verder betrekkelijk rustig. Onder Septimus Severus (194-210) hadden de christenen oorspronkelijk een goede positie. Er werden kerken gebouwd. Het christendom was één van de geaccepteerde vormen van eredienst geworden. Er trad echter een omslag in de houding van Septimus Severus op en in 202 vind er een vervolging plaats (waarin onder andere Leonidas, de vader van Origenes, de dood vindt). Ook onder de korte heerschappij van Maximinus vinden enkele vervolgingen plaats. Tot aan de regering van Decius genoot de

gemeente echter verder een tijdperk van verademing onder de regeringen van Gordianus (238-244) en Filippus (244-249).

4.8 VERVOLGINGEN

Het christendom breidde zich uit over Egypte, Perzië, Armenië, Noord-Afrika, Italië, Gallië, Brittanië en Spanje. Overal in de grotere plaatsen rondom de Middellandse Zee waren christelijke gemeenschappen en ze verspreidden zich vandaar naar bovengenoemde gebieden.

Naarmate nu bij opeenvolging van de keizers de idee van de keizer-verlosser gaandeweg groter werd, moest de antithese met het christendom zich ook toespitsen. Dat is inderdaad waarneembaar, als wij de lijn volgen die loopt van Trajanus tot Decius. De keizercultus neemt toe en parallel daarmee wordt het conflict met het christendom steeds scherper. Deze tijd is tevens een tijd waarin de scheuren van het rijk, tengevolge van economische en militaire crises, steeds duidelijker zichtbaar worden. Na de vervolgingen van Nero (1e stadium) en Trajanus (2e stadium), die, zoals gezegd, niet algemeen waren, komen we nu bij het derde stadium van de vervolgingen die wel algemeen waren.

Er is sprake van drie golven van centraal georganiseerde vervolging. We kunnen spreken van een 'Christenfrage' die opgelost moest worden. Decius (249-251) voerde in 250 de eerste algemene wettelijk geregelde en over het hele rijk doorgevoerde christenvervolging in. Hijvaardigde een edict uit, waarin alle burgers opgedragen werden aan de staatsgoden te offeren. De gemeente was in een zwakke toestand. Er waren vrij weinig terechtstellingen, maar zeer velen verloochenden hun geloof (de zogenaamde '*lapsi*', dat wil zeggen afvalligen).

Hierbij was sprake van twee groepen: de *sacrificati* (die geofferd hadden) en de *turificati* (die gewierookt hadden). Daarnaast waren er die door het kopen van een verklaring (de zogenaamde *libellus*; vandaar hun benaming *'libellatici'*) voorgaven dat zij geofferd zouden hebben en daardoor politiek betrouwbaar waren. Velen kregen later echter berouw en vroegen om vergiffenis. Sommigen namen hen weer aan (zo Cyprianus, die echter zware boetedoening eiste), anderen niet (bij voorbeeld Novatianus, die een eigen scheurkerk van 'reinen' stichtte (*katharoi* = reinen, hiervan 'kettters' afgeleid)). Deze gemeenschappen strekten zich uit van Klein-Azië tot Spanje toe.

Onder keizer Valerianus (253-259) werden vooral de clerus en de hogere standen vervolgd. Onder zijn regering werd Cyprianus onthoofd. Na de dood van Valerianus (in 259) was er een periode van veertig jaar rust voor de gemeente: Gallienus (260-268) brak radicaal met de politiek van zijn vader Valerianus en hij herstelde de christenen weer in hun posities: dit werd vastgelegd in een tolerantie edict. Aanvallen van Slaven en Germanen dwongen de keizer tot een gematigde houding. De kerk groeide geweldig in omvang en invloed. Onder Diocletianus (284-305) vond echter de tot dan toe bloedigste vervolging plaats, vooral in het Oosten. Hij was keizer, samen met

Maximianus (vanaf 286) en met Galerius en Constantinus (vanaf 292). Onder zijn regering werd een nieuw stelsel van keizerlijk bestuur ingevoerd. Naar het voorbeeld van de Oosterse despoten had hij een absolute monarchie ingevoerd en aan de senaat de laatste invloed ontnomen. De zetel van de troon ging van Rome naar Nicomedië (in Bythinië). Hij deelde het rijk in 101 provincies in en die weer in twaalf diocesen. In eerste instantie was Diocletianus onwillig de christenen te vervolgen. Later deed hij het, op aansporen van Galerius, toch. De keizers, behalve Constantinus, waren verenigd in hun vervolging van de christenen. Diocletianus zoon op allerleihande nieuwe verdelgngsmiddel-en. De verwoesting van de kerk te Nicodemië, de keizerlijke residentie in Klein-Azië, gaf het sein tot een algemene vervolging (303). Deze vervolging van Diocletianus was de tiende vervolging, die eveneens tien jaar duurde, met als hoogtepunt het jaar 308. In het Westen eindigde de vervolging hoofdzakelijk reeds in 305. In het Oosten onder Galerius in 311. Echter een hongersnood trad op, die gevolgd werd door de pest. Velen lieten het leven. Zo ook keizer Galerius, die Diocletianus was opgevolgd. Velen zagen het als een oordeel van Godswege. Tevergeefs hadden de heidenen getracht het christendom uit te roeien. Op zijn sterfbed beval Galerius (in 311) de vervolgingen te staken en waarborgde de tolerantie van de christenen. Hiermee werd het christendom een geoorloofde godsdienst.

In 305 hadden Diocletianus en Maximianus afstand gedaan van de macht. Constantinus Chlorus en Galerius volgden hen op als augusti. Constantinus Chlorus stierf in 306. Zijn zoon Constantijn nam de regering in het Westen over.

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 4

1. Wie was de eerste grote kerkvader?
2. Wat hield de recapitulatie theorie in?
3. Wie vormden samen de Klein-Aziatische school?
4. Tertullianus voerde enkele kerkelijke termen in. Noem drie van dit soort termen.
5. Waar ging het boek 'Apologeticum' van Tertullianus over?
6. Bij welke groep sloot Tertullianus zich op latere leeftijd aan?
7. Noem een bekende leerling van Tertullianus.
8. Welk begrip introduceerde Cyprianus in verband met de kerk?
9. Wat houdt een 'episcopaals' kerkbegrip in?
10. Wat houdt een 'curialistisch' kerkbegrip in?
11. Welke school vormde Tertullianus en Cyprianus samen?
12. Wie vormden de Alexandrijnse school?
13. Hoe was de oriëntatie van de Alexandrijnse school en wat beoogde deze school?
14. Waardoor is Origenes beroemd geworden?
15. Wat is de Hexapla?
16. Origenes onderscheidde drieërlei schriftzin. Welke drie zijn dat?
17. Wat hield de logos-christologie in?
18. Welk groot theologisch strijdpunt rees in het begin van de oude Katholieke Kerk op?
19. Wat leerde het patripassianisme?
20. Welke bekende kerkvaders werden onder de regering van Marcus Aurelius gemarteld?
21. Hoe zou het christendom gekenmerkt kunnen worden tijdens de regering van Septimus Severus?

22. De vervolgingen van de christenen kunnen in de eerste eeuwen in drie stadia onderverdeeld worden. Onder welke keizers vielen deze stadia? Geef van elk een kenmerk.
23. Wie worden verstaan onder de zogenaamde 'lapsi' en de 'turificati'?
24. Wie werden 'libellatici' genoemd?
25. Onder wie vond de bloedigste vervolging plaats? Geef een schets van deze vervolging.

5 HET ONTSTAAN VAN DE STAATSKERK

5.1 DE STAATSKERK

In de strijd om de troonsopvolging die volgde op de dood van Galerius, versloeg Constantijn (Gaius Flavius Valerius Constantinus), later bijgenaamd 'de Grote', (geboren in 274, regering van 313-337) zijn mededinger, Maxentius. Beslissend was de tocht van Constantijn naar Rome in 312, waar hij Maxentius versloeg bij de Milvische brug. Vlak voor deze veldslag zou Constantijn een stralend kruis in de wolken gezien hebben, met de woorden: *"Toutooi Nika"* (overwin hierdoor). Hij liet op de vaandels, schilden en munten het Christusmonogram aanbrengen (de samenvoeging van de Griekse letters X en P), als zijnde het labarum (het veldteken). Samen met zijn zwager Licinius, die in het Oosten aan de macht was gekomen, vaardigde hij in 313 *het edict van Milaan* uit, dat de kerk een onbeperkte vrijheid van godsdienst gaf en waardoor het christendom officieel een geoorloofde godsdienst (*religio licita*) werd.

When we, Constantine and Licinius, Emperors, met at Milan in conference concerning the welfare and security of the realm, we decided that of the things that are of profit to all mankind, the worship of God ought rightly to be our first and chiefest care, and that it was right that Christians and all others should have freedom to follow the kind of religion they favoured; so that the God who dwells in heaven might be propitious to us and to all under our rule. We therefore announce that, notwithstanding any provisions concerning the Christians in our former instructions, all who choose that religion are to be permitted to continue therein, without any let or hindrance, and are not to be in any way troubled or molested. Note that at the same time all others are to be allowed the free and restricted practice of their religions; for it accords with the good order of the realm and the peacefulness of our times that each should have freedom to worship God after his own choice; and we do not intend to detract from the honour due to any religion or its followers. Moreover, concerning the Christians, we before gave orders with respect to the places set apart for their worship. It is now our pleasure that all who have bought such places should restore them to the Christians, without any demand for payment.... Churches received by gift and any other places formerly belonging to Christians to be restored. Owners may apply for compensation. You are to use your utmost diligence in carrying out these orders on behalf of the Christians, that our command may be promptly obeyed, for the fulfilment of our gracious purpose in establishing public tranquility. So shall that divine favour which we have already enjoyed, in affairs of the

greatest moment, continue to grant us success, and thus secure the happiness of the realm. (Bettenson 1961:15-16)

De stevige organisatie van de kerk scheen Constantijn een goede ondergrond toe voor het geschokte Romeinse Rijk. De goede verstandhouding tussen Constantijn en Licinius nam echter een einde. Openlijke vijandschap brak uit. Constantijn versloeg Licinius in 324 en werd zo alleenheerser. Dit bleef hij tot het eind van zijn regering in 337. In 325 werd Licinius vermoord. Constantijn maakte Byzantium de nieuwe hoofdstad van het rijk ('het nieuwe Rome'), en doopte haar om in Constantinopel (330).

Constantijn begunstigde de kerk zeer. De keizerlijke besluiten van 315 tot 323 stelden christenen benoembaar in openbare ambten. Ook voerde hij geleidelijk aan christelijke termen in. Heidense feesten werden 'gekerstend'. Ook werden de geestelijken van ambten vrijgesteld en werd de kerk van belasting ontheven. Maar dat wil niet zeggen dat de kerk al staatskerk was. De heidense godsdiensten werden op zijn minst getolereerd. Er is echter duidelijk een ontwikkeling gaande die uiteindelijk zou uitlopen op de zogenaamde *caeseropapie*: de volledige overheersing van de staatsregering over de kerk. Uiteindelijk onder Theodosius de Grote (379-395) kwam dit proces tot voltooiing en werd omstreeks 388 de geloofsbelijdenis van Nicea (zie 5.2) tot grondslag van het rijk verklaard, de heidense tempels verwoest en de heidense eredienst op zware straffen verboden. Veel geld werd door Constantijn besteed aan de bouw van grote, nieuwe kerken (hij bouwde onder andere de geboortekerk in Bethlehem en de grafkerk te Jeruzalem). Oorspronkelijk kwamen de christenen in particuliere huizen bijeen. Pas vanaf de tweede eeuw zien we zeer eenvoudige kerken verschijnen. Met de officiële erkenning van het christendom kwam er een intensieve kerkbouw in een eigen stijl: de basiliekstijl.

Anderzijds bleef Constantijn tot aan zijn dood eveneens heidens opperpriester (*Pontifex Maximus*). Toen hij stierf was hij derhalve zowel hoofd van de christelijke kerk als hogepriester van de heidenen. Zijn favoriete God was de 'onoverwinnelijke zon'. Constantijn maakte in 321 de eerste dag van de week tot zon(!)-dag. De christelijke kerk nam ondertussen heidense gebruiken over. 25 december, het feest van de geboorte van de zon, werd het feest van de geboorte van Christus. Als officieel feest wordt het voor eerst aangetroffen in een catalogus uit 354.

Met de vorstelijke bescherming van het christendom, matigde Constantijn zich ook de oppermacht aan over de aangelegenheden van de gemeente. De eerste keer dat dat gebeurde was dat op verzoek: in een geschil betreffende de aanstelling van een bisschop moest hij beslissen tussen Caecilianus en Donatus, de bisschop van Cosae Nigrae. Caecilianus was als eerste gekozen, maar dat accepteerden een aantal christenen niet. Zij kozen Donatus. Constantijn besliste ten gunste van Caecilianus, in 313 in een kerkvergadering te Rome en later nog eens in een kerkvergadering te Arles in 314. De *Donatisten* onderwierpen zich niet en bestreden nu zowel de onwaardigheid van de kerkelijke leiders alsook de bevoegdheid tot ingrijpen door de overheid. Constantijn

verscheen op de vergaderingen van de bisschoppen en hield toezicht op alles wat besproken werd. Hij was voorzitter van het eerste, oecumenische concilie (dat is: een vergadering van de gehele kerk, dat is van alle bisschoppen) te Nicea (in Bythinië), in het Noord-Westen van Klein-Azië (325). Op het concilie waren 300 bisschoppen aanwezig en 1200 leken. Vanaf deze tijd wordt er in de officiële stukken gesproken van 'katholieke' kerk. Constantijn streefde naar een 'gekerstende' samenleving, dat een '*corpus christianum*' moest zijn. De keizer werd ook voor de kerk hoogste rechter en wetgever.

Christen-zijn werd voordelig. De kerk nam de cultuur in bescherming. Heidense gebruiken kregen in enigszins gewijzigde vorm een plaats in de christelijke eredienst. Zo namen bij voorbeeld heiligen en martelaren de plaats in van de oude heidense goden. Kerkgang werd burgerplicht. De diensten op zondag werden voornamelijk gehouden in het Grieks. Elementen uit het ceremonieel aan het keizerlijk hof werden geïmporteerd: het gebruik van wierook, het dragen van kaarsen als een teken van eer, enz.. Een neiging tot vastgestelde, geschreven vormen van dienst (een liturgie) kwam op. Er is sprake van veel uiterlijk vertoon en vaak ook van wereldgelijkvormigheid onder de christenen. Pelgrimstochten kwamen 'in', vooral na die van Helena, de moeder van Constantijn, in 326/327. Op de bijbelse plaatsen die gevonden werden, werden de (heils)feiten herdacht die daar plaatsgevonden hadden. Vooral Jeruzalem liep hierin voorop, al snel gevolgd door vele andere plaatsen. Ook de idee van het christelijk jaar als een opnieuw plaatsvinden van het leven van Jezus vond steeds meer ingang.

Het bisschopsambt was in de dagen van Cyprianus tot het ambt bij uitnemendheid geworden. Maar boven de gewone bisschoppen uit rezen in diezelfde tijd de metropolieten/aartsbisschoppen van de provinciale hoofdsteden en boven hen de patriarchen van de grote 'apostolische' zetels (Rome, Antiochië, Alexandrië, Constantinopel en Jeruzalem). De Westelijke kerk richtte zich op Rome, waar de bisschop alleenheerser werd. De Oostelijke kerk richtte zich op Alexandrië, Cappadocië of Jeruzalem. Het concilie van Constantinopel (381) bevestigde de voorrang van de bisschoppen van Antiochië, Alexandrië en Rome als patriarchen, en stelde de bisschop van Constantinopel in rang naast die van Rome. De bisschop van Rome protesteerde hiertegen omdat dit, volgens hem, impliceerde dat de positie van de kerk en haar bisschop afhankelijk was van de status van de stad in het Keizerrijk. De voorrang van Rome was echter niet maar een historische toevalligheid, of afhankelijk van de besluiten van een of andere synode. De positie van Rome had, aldus nog steeds de bisschop van Rome, direct te maken met de positie van de paus als opvolger van Petrus.

Een oppergezag van de bisschoppen van Rome bestond echter (nog) niet, maar verschillende factoren werkten wél mee tot vermeerdering van hun aanzien en macht (Schulte in Itterzon 1963:43, deel 2). De macht van de keizer in de kerk werd hoe langer hoe groter. De keizer oefende het hoogste wetgevende gezag in kerkelijke zaken uit, beïnvloedde de keuze van bisschoppen, of benoemde en ontsloeg hen ook wel zelf. De geestelijkheid werd langzamerhand een geheel

afzonderlijke stand met eigen rechtspraak, vrijstelling van lasten, inkomsten uit de kerkelijke goederen, die zich snel zo vermeerderden, dat het meeste grondbezit in handen van de kerk kwam. In de eredienst kwamen steeds meer ceremonieën, nam de prediking een hoge plaats in (Chrysostomos, Ambrosius, Augustinus). De zedelijkheid bleef op een laag peil. Buiten de kloosters (zie onder) begon zich de geheime schuldbelijdenis te ontwikkelen, de biecht aan de geestelijke (niet per se iemand van de clerus!). Verder was er sprake van relikwieënverering, heiligenverering (sterk bevorderd door onder andere Hieronymus, Ambrosius en Augustinus), beeldendienst. Veel kerkgebouwen werden gebouwd over de graven van martelaren. In plaats van gemeentezang kwam er nu steeds meer koorzang.

Deze verwereldlijking van de kerk was echter voor velen een doorn in het oog. Een tegenbeweging stond op.

5.1.1 DE KLUIZENAARS

Zo ontstonden de 'heremieten' (van *'eremo'* = woestijn) en 'anachoreten' (van *'anachoreo'* = zich terugtrekken), zoals Simeon de Styliet, die 30 jaar op een pilaar bij Antiochië leefde en de Egyptische kluizenaar Antonius (251-356), een boer uit Coma in Egypte, wiens levensverhaal beschreven werd door Athanasius en later door Augustinus gelezen zou worden! De kluizenaars werden ook wel monniken genoemd (van *'mone'* = verblijfplaats). In feite is het een ijdel streven naar een hoger, geestelijk leven (vergelijk Coll. 2:23).

5.1.2 HET KLOOSTERLEVEN

Dit werd georganiseerd door Pachomius, een bekeerde soldaat, rond 323. Hij riep een aantal kluizenaars samen tot een *'koinonia'* (gemeenschapsleven). Een complex van kluizenaarsverblijven werd met een muur omringd, een poortwachter werd aangesteld, het dagelijks leven uniform geregeld: het eerste klooster. Het oudste klooster werd gevestigd te Tabenissi bij Thebe, op de oostelijke Nijloever. De regel voor zijn gemeenschap is bewaard gebleven in een Latijnse vertaling van Hieronymus. Sommige monniken werden later bisschop, zoals Basileüs, die in 370 bisschop van Capadocië werd. Hij stelde een 'regel' op, waarin tijden voor de eredienst en gebed werden afgewisseld met handwerk of andere taken (rond 360). Basileüs integreerde de monniksgemeenschappen meer met de kerk. Hij geloofde dat de bisschop de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid had over een klooster. De Oosterse kloosters hadden een wereldmijdend karakter, de Westerse kloosters waren meer bewaarders van de cultuur, vooral na het uiteenvallen van het rijk rond 400. Het Westen had voor het eerst aandacht gekregen voor kloosters via Athanasius. Rond 370 kwamen in het Westen de kloosters tot bloei door de kerkvader Hieronymus (stierf in 420). Hij schreef de Vulgata, de Latijnse vertaling van het Oude Testament.

Het kloosterleven breidde zich al snel uit buiten Egypte. Hieronymus wordt beschouwd als de schakel tussen de Grieks-oostelijke afdeling en

de Romeins-westelijke afdeling van de kerk. Hij stichtte kloosters in Palestina specifiek voor vrouwen.

In Zuid-Gallië is het kloosterleven in de vijfde eeuw tot grote bloei gekomen door Cassianus, terwijl het ook bij de grote Westerse kerkvaders warme belangstelling vond, onder andere bij Ambrosius van Milaan en Augustinus. Het kloosterleven werd rigoreus georganiseerd door Benedictus van Nursia die een klooster in Italië op de Monte Cassino stichtte (529) en wiens strenge kloosterregel algemeen ingang vond in West-Europa: Gregorius de Grote schreef een biografie over hem. Dit boek maakte zijn regel wijd en zijd bekend en gevolgd. Zijn kloosterregel was gebaseerd op twee activiteiten: 1. gebed; en 2. werk.

Nietsdoen is een vijand van de ziel. Daarom moeten de broeders zich op bepaalde tijden bezighouden met handenarbeid en op bepaalde tijden met gewijde lectuur... Zij zijn immers waarlijk monniken, als zij, evenals onze vaders en de apostelen, leven van de arbeid hunner handen. Toch moet alles met mate geschieden vanwege de kleinmoedigen.

Als een nieuweling naar het klooster komt, dan moet de toegang hem niet gemakkelijk gemaakt worden. Indien de aangekomene aanhoudend blijft kloppen en de hem aangedane krenkingen en moeilijkheden om binnen te komen na vier of vijf dagen geduldig blijkt te verdragen en bij zijn verzoek volhardt, dan mag hem toegang verleend worden. Een van de oudere broeders moet zorgvuldig toezien of hij werkelijk God zoekt, of hij ijverig is in de dienst van God, bereid om te gehoorzamen en of hij smaad verdragen kan. Als hij belooft in het klooster te blijven, moet hem na verloop van twee maanden de orderegel worden voorgelezen en hem moet worden gezegd: Dit is de wet, waaronder je wilt dienen; als je hem kunt houden, treed binnen, als je het niet kunt, ga vrij heen. Als hij bij zijn voornemen blijft, moet hij opnieuw (een jaar lang) in alle geduld op de proef gesteld worden. (Dankbaar 1974:45)

Vooraf in het westerse christendom hebben de wereldbeheersende kerk en het wereldverzakende monnikendom een nauw verbond gesloten. Tezamen hebben zij een groot deel van de geschiedenis der latere eeuwen beheerst.

Tot aan het einde van de vijfde eeuw waren de kloosters onder het toezicht van de bisschoppen gesteld; de monniken waren leken. Deze monniken werden echter hoe langer hoe meer 'geestelijk'. Ze gingen de Heilige Schrift bestuderen en dergelijke. Er ontstond naijver tussen de bisschoppen en de abten, de hoofden van de kloosters. De laatsten, om onafhankelijk te worden van de eersten, wilden onder de directe bescherming van de paus van Rome komen te staan. Dit gebeurde en betekende een ontzaglijke stap in de uitbreiding van de pauselijke macht.

Het was een overwegend Grieks christendom, dat in dit tijdperk zijn hoogste triomfen vierde. Alexandrië en Antiochië werden de brandpunten van de nu opbloeiende christelijke wetenschap. Het West-Romeinse

Rijk ging te gronde in de strijd met de barbaren, diverse volken uit Noord- en Oost-Europa die al plunderend en strijdend het West-Romeinse Rijk van vele zijden belaagden, zoals de Hunnen, de West- en Oost-Goten, de Longobarden, enz. (476).

Het Oost-Romeinse Rijk werd nu het bolwerk van het christendom bij uitnemendheid. In het Oostelijk deel was er nog een bloeiende periode onder andere onder keizer Justinus (527-565).

5.2 THEOLOGIE

Er is weinig vooruitgang in de theologie. In deze tijd speelt zich het conflict af tussen Arius, een presbyter te Alexandrië (een leerling uit de school van Paulus van Samosate en Lucianus van Antiochië) en Alexander, de bisschop aldaar. (Een presbyter was in een kerk de eigenlijke herder aan wie de zielszorg was toevertrouwd.) Onderwerp van het conflict was de leer over de Here Jezus, over de goddelijke natuur van de Zoon des Vaders. Von Harnack zegt daarover:

De Ariaanse leer zou, als zij gezegevierd had, het christendom hoogstwaarschijnlijk volkomen geruïneerd, dat wil zeggen in kosmologie en moraal opgelost en het religieuze element erin vernietigd hebben. De Ariaanse Christologie is de innerlijk meest onhoudbare en dogmatisch meest waardeloze van alle Christologie (Schulte, in Iltterzon 1963:15-16, deel 2)

Arius' leer was een spruit van de gnostiek, waarvan Alexandrië (waaruit Arius stamde) wel de bakermat genoemd mag worden. Paulus van Samosate en Sabellius van Libië hadden in de derde eeuw reeds de dwalingen geleerd, die Arius in de vierde eeuw beleed. Volgens Arius was de Logos Christus geen tweede God (zoals Origenes dacht) en was Hij niet van hetzelfde wezen als de Vader maar een schepsel: het eerste en hoogste schepsel. Hem komt dan ook geen gelijke eer met de Vader toe en Hij heeft dan ook geen waarachtige, absolute mensheid aangenomen.

De achtergrond van deze Christologie was de leer van Origenes, die God niet zozeer als Schepper ziet, maar als de eeuwige bron, waaruit de eeuwige geestelijke krachten voortvloeien. (Smit 1948:47)

Deze radicale leer van de Arianen (ook wel Anomoiërs genoemd; de Zoon was ongelijk aan (anomoios) aan de Vader) hield het gevaar in zich Christus te beschouwen als een mythologische halfgod. Alexander veroordeelde deze leer, en deed Arius rond 320 in de ban. Dit leergeskil bracht grote onrust teweeg in de kerk: als een vuur greep het conflict steeds verder om zich heen; eerst tot in de meest afgelegen streken van Egypte, daarna in de andere landen van het Oosten, en ook in het Westen. Hoewel Constantijn het conflict - dit theologisch kleinigheidje, zo meende hij - eerst eenvoudig dacht op te lossen, werd

hij toch genoodzaakt om het eerste oecumenische concilie van Nicea, in de maand juni, bijeen te roepen, waarop eveneens de kwestie van de datum van het paasfeest vastgesteld werd. Op deze synode waren in hoofdzaak drie stromingen vertegenwoordigd:

1. Het arianisme (Arius, Eusebius van Nicomedië, een gunsteling van de keizer!)
2. De grote middenpartij, overeenkomend met wat men later semi-arianen zou noemen (onder andere Eusebius van Caesarea)
3. De orthodoxie (Hosius van Cordova, Marcellus van Ancyra, Alexander van Alexandrië en zijn diaken Athanasius)

Het concilie nam een beslissing: de Zoon is van hetzelfde wezen met de Vader (homo-ousios, van het Griekse woord homos wat 'gelijk', 'gemeenschappelijk' betekent en het Griekse woord ousia wat 'wezen' betekent) en verwierp de leer van Arius. Het Westen aanvaardde het, maar het Oosten bleef toch meer subordinatistaans (de Zoon is ondergeschikt aan de Vader), met Alexandrië als middelpunt. Arius werd veroordeeld, afgezet en naar Illyrië verbannen. Het was echter een compromis-voorstel. Er bleef ruimte voor eigen interpretatie van deze vage formule. Het doel van het concilie was duidelijk: wél Arius te veroordelen maar zijn geestverwanten terug te winnen. De overwinning van Alexander was dus niet ondubbelzinnig. Het arianisme zou dan ook weer spoedig de kop opsteken.

Na de dood van Alexander in 328 kwam er verandering. Ariaanse bisschoppen die verbannen waren, werden weer in hun posities hersteld (waarschijnlijk op voorspraak van de zuster van Constantijn, Constantia), terwijl hun plaatsvervangers werden afgezet. De opvolger van Alexander, Athanasius (296-373), leerde de volkomen eenheid van Vader en Zoon en de wezensidentiteit van Vader en Zoon, derhalve homo-ousios in de strikte zin van het woord. Hij wordt wel de 'vader der orthodoxie' genoemd. Hij werd drie keer verbannen om zijn denkbeelden, vooral op aanstichten van Eusebius van Nicomedië, later bisschop van Alexandrië, die nog ariaanse denkbeelden was blijven houden en de leider was van een groep originisten.

De middenpartij van semi-arianen onder leiding van de bekende kerkhistoricus Eusebius van Caesarea kwamen met de term homoi-ousios (elk is volkomen zelfstandig, maar één in wezen). Hier was Athanasius het weer niet mee eens; de term was niet per definitie verkeerd, maar was wel dubbelzinnig. Er werd bovendien geen rekening gehouden met de Persoon van de Heilige Geest.

Onder druk van de keizer vond later een samensmelting van de orthodoxe en de middenpartij plaats: de nieuwe orthodoxie der Jong-Niceners ofwel de drie Cappadociërs: Basilius de Grote (330-379, bisschop van Caesarea; stichter van een klooster in de woestijn), Gregorius van Nyssa en Gregorius van Nazianze. Zij kwamen tot het besluit dat Vader, Zoon en Geest één wezen vormden in drie personen ofwel zelfstandigheden. Door hun werk werd de tegenstelling tussen orthodoxen en semi-arianen verzacht. Ieder mocht bij zijn spraakgebruik

blijven, en samen veroordeelden zij de ketterijen. Zo ontstond deze Nieuwe Orthodoxie, die blijvend is geweest in het Oosten, terwijl ook het Westen haar aanvaard heeft. Athanasius dacht meer vanuit de eenheid, de Jong-Niceners meer vanuit de drieëenheid.

Op het tweede oecumenische concilie van Constantinopel (381) vond, aansluitend bij de gedachtengang van Nicea, Athanasius' strijd zijn bekroning: het '*homo-ousios*' werd in zijn geest bekrachtigd, en de kerkelijke leer der drieëenheid vastgesteld; ook de Heilige Geest is van hetzelfde wezen met Vader en Zoon. Beleden werd dat de Zoon is geboren, niet gemaakt, één van wezen (*homo-ousios*, latijn *consubstantialis*) met de Vader, en dat de Heilige Geest 'Heer' (*kyrios*) is en 'levend maakt' en 'uitgaat van de Vader'. De mening van Athanasius was dus uiteindelijk aanvaard. Toch bleef in het Oosten het *homoiousios* (Christus is een tweede, geworden God) heersen. De formulering was een vergelijk, en in de uitleg gingen Athanasianen en Jong-Niceners eigen wegen. Een belangrijk resultaat van dit tweede concilie was het *Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum*, in artikel negen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis als 'geloofssom van Nicea' erkend:

Wij geloven in één God, de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde, van alle zichtbare en onzichtbare dingen.

En in één Heer Jezus Christus, de eniggeboren Zoon van God, geboren uit de Vader vóór alle tijden, God uit God, Licht uit Licht, waarachtig God uit waarachtig God, geboren, niet geschapen, één wezen met de Vader, en door wie alles is geworden.

Die om ons mensen en om ons behoud is nedergedaald uit de hemel en is vlees geworden door de Heilige Geest uit de maagd Maria en is mens geworden, die ook voor ons is gekruisigd onder Pontius Pilatus, geleden heeft en begraven is en op de derde dag is opgestaan volgens de Schriften, is opgevaren naar de hemel en zit aan de rechterhand van de Vader en zal wederkomen in heerlijkheid om te oordelen de levenden en de doden, en aan wiens Rijk geen einde zal zijn.

En in de Heilige Geest, die Heer is en levend maakt, die uitgaat van de Vader en de Zoon, die samen met de Vader en de Zoon aanbeden en verheerlijkt wordt, die gesproken heeft door de profeten.

En één heilige, katholieke en apostolische Kerk.

Wij belijden één Doop tot vergeving van de zonden. En wij verwachten de opstanding van de doden en het leven in de eeuw die komt.

5.3 GESCHIEDENIS

Na de dood van Constantijn werd het Romeinse Rijk verdeeld onder drie zonen; Constantijn II, de oudste, kreeg de prefectuur over het westelijk gedeelte (Gallië, Britannië en Spanje), Constans, de jongste, kreeg het midden (Italië en Afrika), Constantinus kreeg de Aziatische gewesten met de hoofdstad Constantinopel.

De aanvang der nieuwe regeering werd gekenmerkt - naar de gewoonte dier tijden - door het vermoorden van die bloedverwanten, welke als mededingers naar den troon eenmaal zouden kunnen optreden; maar tegelijk met de gewone staatkundige ijverzucht en vijandelijkheid, vertoonde zich een nieuw beginsel van twist, namelijk de godsdienststrijd. (Miller 1880:410)

Constantijn II stierf in 340. Zijn gebied werd overgenomen door Constans, die de belijdenis van Nicea welgenegen was en met beslistheid de zaak van Athanasius voorstond. Dit bracht hem in strijd met zijn broer Constantinus die het arianisme voorstond. Een godsdienstoorlog ontwikkelde zich tussen de twee broers, tussen het Oosten en het Westen. Op een gegeven moment verlangden de twee keizers naar heling van de breuk tussen de Oosterse en Westerse kerk. Een concilie werd bijeengeroepen in Sardica (in Illyrië) in het jaar 347. Besloten werd Athanasius te laten terugkeren uit zijn ballingschap in Rome. Constans stierf in 350. Constantinus kon nu zijn persoonlijke grieven tegen Athanasius botvieren. Athanasius beschouwde hem als erger dan Saul, Achab en Pilatus en een voorbode van de anti-christ.

Er werden twee synodes gehouden. Eén in Arles (353) en één in Milaan (355). Athanasius werd veroordeeld. Hij vluchtte naar de woestijn. Na de dood van Magnentius (353) werd Constantinus alleenheerser, maar hij stierf al in 361. Wel was hij reeds begonnen de verbanning der bisschoppen op te heffen, onder andere die van Athanasius, maar snel sloeg ook zijn houding om. Hij werd opgevolgd door Julianus, bijgenaamd 'de Afvallige', een neef van Constantijn (361-363). Hij trachtte het rijk te bekeren tot een godsdienst die hij 'hellenisme' noemde. Hij deed een unieke poging om een heidense kerk te stichten, waarin de hoofdgod Plato's 'Hoogste Wezen' zou zijn.

Na hem kwam Jovianus, een oprecht christen. Athanasius keerde weer terug. Na een zeer korte regering (8 maanden) werd hij opgevolgd door twee broers, Valentinianus I (364-375) en Valens (364-378), respectievelijk in het Westen en het Oosten. De eerste ging in het voetspoor van Jovianus; hij stond zelf achter Nicea maar tolereerde verder iedereen. De tweede ging over tot het arianisme en vervolgde de geestelijken. Valens stierf in de strijd tegen de Gothen in het jaar 378. Valentinianus werd in 375 opgevolgd door zijn zoon Gratianus (375-383). De laatste was na de dood van Valens ook keizer van het Oost-Romeinse Rijk. Hij verkoos echter als medekeizer Theodosius (379-395), die de soevereiniteit van het Oosten kreeg. Gratianus werd door Ambrosius onderwezen. Hij deed niet veel aan de strijd met de barbaren, wat veel kwaad bloed zette. In het jaar 383 werd hij gedood door Maximus. Deze werd op zijn beurt gedood door Theodosius en nu kwam de jongere Valentinianus II (383-392) op de troon. Het Romeinse Rijk werd in deze tijd van alle kanten bedreigd door woeste horden barbaren.

De vestiging van de staatskerk, zoals deze zich sedert Constantijn de Grote voortdurend ontwikkeld had, kreeg haar beslag door verschillende keizerlijke besluiten, tussen 376 en 380 uitgevaardigd. Hierbij

werden de kerk en haar dienaren steeds meer begunstigd terwijl aan de ketters rechten en bezittingen steeds meer ontnomen werden. Vooral het edict van Gratianus en Theodosius, dat in 380 te Thessalonica uitgevaardigd werd, kan beschouwd worden als het programma van actie van de keizerlijke politiek in kerk en staat.

Wij bevelen dat alle volken waarover wij regeren in die godsdienst leven welke de heilige apostel Petrus aan de Romeinen heeft overgeleverd, welke overlevering tot heden voortduurt, en waarvan het bekend is, dat de bisschoppen Damasus van Rome en Petrus van Alexandrië die volgen, mannen van apostolische heiligheid: dat is, dat wij naar de apostolische tucht en evangelische leer de ene Godheid des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes in heilige Drieëenheid geloven. Wij bevelen dat zij die dit belijden katholieke christenen zullen heten en dat alle anderen de schande der ketterij zullen dragen; behalve de goddelijke wraak hebben zij de straf te wachten, welke ons besluit, door 's hemels bedoeling bestuurd, hun zal opleggen. (Schulte in Itterzon 1963:59, deel 2)

Theodosius

steunde het Christendom naar het licht, dat hij had, veel krachtiger dan één zijner voorgangers. Hij voltooide wat Constantijn had begonnen, en overtrof hem verre in christelijken ijver en ernst. (Miller 1880:421)

De ijver van Gratianus en Theodosius in het uitroeien van de heidense godsdiensten was grotendeels ook het werk van bisschop Ambrosius, die sinds 374 op de bisschopszetel van Milaan - dat overigens ook de keizerlijke residentie van het West-Romeinse Rijk was - zat. Ambrosius was de eerste kerkleider die zijn positie met succes gebruikte om wereldlijke leiders te dwingen te doen wat hem goeddunkte.

5.4 HET DONATISME

Deze schismatische beweging was in het begin van de vierde eeuw ontstaan naar aanleiding van een geschil over de verkiezing van een bisschop te Carthago. Caecilianus werd daar gekozen in plaats van Mensurius. Een Carthaagse fractie nu onder leiding van Donatus, bisschop van Cosae Nigrae, koos tegenover hem Majorinus. Deze stierf spoedig, opgevolgd door een tweede Donatus (bijgenaamd 'de Grote', ter onderscheiding van de eerste Donatus). De Donatisten boden keizer Constantijn een verzoekschrift aan, met het verzoek dat de bisschoppen van Gallië de zaak mochten onderzoeken. Hier hebben wij voor de eerste maal een toepassing van de burgerlijke macht tot aanstelling van een commissie van kerkelijke rechters. Op de concilies van Rome en Arles werd Caecilianus door Constantijn in het gelijk gesteld. Zo ook op

een concilie in Milaan (316). De Donatisten accepteerden echter niet de autoriteit en de besluiten van de concilies die Caecilianus steunden.

Constantijn vervolgde de Donatisten (in de jaren 317 - 321), maar dat had een averechts gevolg. De Donatisten streefden naar een scheiding van Kerk en Staat. Er waren vele pogingen om Donatisten weer te verenigen met de Katholieke Kerk. De Donatisten beschouwden zich als de enig ware, de alleen heilige kerk. Dit was min of meer een reactie tegen de slappe tucht. Donatus stelde een beroemde vraag: 'Wat heeft de keizer van doen met de Kerk?' Vooral in Noord-Afrika heeft deze beweging zeer veel invloed gehad. Door Constans werden zij uitermate vervolgd (in 347/348). In de tijd van Augustinus kwam het einde voor de Donatisten naderbij. Met de moslem-invasie van Noord-Afrika verdwenen ze helemaal.

Steeds meer zijn geschilpunten tussen het Oosten en het Westen waar te nemen, voorboden van de grote splitsing in de elfde eeuw.

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 5

1. Waardoor versloeg Constantijn naar zijn zeggen Maxentius in 312?
2. Waaruit bestond het edict van Milaan (313)?
3. Wat verstaat men onder 'caeseropapie'?
4. Hoe ontwikkelde de kerk zich in de tijd van Constantijn de Grote?
5. Welke twee protesten kwamen er tegen de verwereldlijking van de kerk?
6. Wat is het grote verschil tussen de kloosters in het Oosten en de kloosters in het Westen?
7. Wie werd gezien als de schakel tussen de Grieks-Oostelijke afdeling van de kerk en de Romeins-Westelijke afdeling van de kerk?
8. Wie was Arius?
9. Geef in het kort de leer van Arius weer met betrekking tot Christus.
10. Welke drie stromingen waren op het concilie van Nicea aanwezig?
11. Wat was de uitspraak op het concilie van Nicea met betrekking tot de leer van Arius?
12. Wat leerde Athanasius met betrekking tot Christus?
13. Wie waren de Jong-Niceners?
14. Welke vorderingen werden gemaakt op het concilie van Constantinopel met betrekking tot de christologie?
15. Wanneer en door wie ontstond de eerste godsdienstoorlog?
16. Welk besluit werd genomen op het concilie te Sardica?
17. Wie zijn de Donatisten?
18. Wat stond er in het verzoekschrift dat de Donatisten Constantijn aanboden?

6 ONTWIKKELINGEN IN WEST EN OOST

In het Westen viel de staatsmacht weg: de kerk was de enige die de klassieke cultuur bewaarde. Tot nu toe had het Oosten steeds een overheersende invloed uitgeoefend. Het Westen was in vrijwel alle opzichten van het Oosten afhankelijk gebleven. Toch zou de Westerse kerk eerlang de Oosterse overvleugelen. Oorzaken hiervan waren de machtige figuur van Augustinus en de machtsontwikkeling van de bisschop van Rome.

Andere elementen die aan de scheiding bijdroegen waren de scheiding van Oost en West in het Romeinse Rijk onder respectievelijk Arcadius en Honorius en het taalverschil in beide gedeelten: respectievelijk Grieks en Latijn. In het Westen ging de kennis van het Grieks verloren. Daarom werd de vertaling van belangrijke werken in het Latijn noodzakelijk. Een goed voorbeeld daarvan is de Vulgata (Latijnse vertaling van het Oude Testament). In het Westen was het heidendom er nog wel in aanzienlijke mate, maar niet zodanig dat het het beeld van de maatschappij bepaalde. De kerk nam een grote machtspositie in; door vele schenkingen had ze haar machtsdomein aanzienlijk zien toenemen. Zo had de kerk vaste voet gekregen in Italië, Spanje, Gallië (evangelieverkondiging door Martinus van Tours; daar vanaf 373 bisschop), Germanië en Noord-Afrika waar de kerk een gesloten eenheid vormde en de bisschoppen een uitermate groot aantal vormden.

De machtsontwikkeling van de kerk had ook een negatieve zijde; de geest van het heidendom had de kerk op vele wijzen geïnfiltreerd. Er is een opkomst van martelarenverering, relikwieënverering; op de graven van de martelaren ging men maaltijden houden waarbij de drank en het voedsel hun werd toegewijd.

In de periode van 395 tot 484 was er de volksverhuizing van de West-Gothen en Hunnen. Na de dood van Theodosius I de Grote kwam het West-Romeinse Rijk onder Honorius (395-423) en het Oost-Romeinse Rijk onder Arcadius (395-408). Zij waren zeer zwakke regenten; met de aanvallen van buitenaf moest dat wel tot de ondergang van het West-Romeinse Rijk leiden. Na de Germaanse invallen kwamen de Aziatische invallen (Hunnen). West-Gothen vielen Spanje binnen, Vandalen in Noord-Afrika, Bourgondiërs in Zuid-Gallië en Oost-Gothen in Italië. Onder Alarik trokken de West-Gothen op. Dit verschijnsel wordt de grote volksverhuizing genoemd.

In augustus van het jaar 410 plunderden de West-Gothen Rome. De val van Rome betekende het einde van de stad als administratief centrum van het Westen. In Italië wierp zich Odoacer, de vorst van de Herulen, op tot koning (476). Hij zette de laatste keizer, Romulus Augustus, wiens macht trouwens niet meer dan een denkbeeldige was, af en

maakte daarmee een einde aan het zelfstandig bestaan van het West-Romeinse Rijk. In theorie bestond er voortaan weer één Romeins Rijk, onder bestuur van de keizer van het Oosten. Odoacer moest na enige tijd zijn plaats inruimen voor Theodorik, die, met Ravenna tot hoofdstad, het rijk der Oost-Gothen stichtte. In 478 ging het West-Romeinse Rijk definitief ten onder. De Germaanse volken die het West-Romeinse Rijk overspoelden waren geen heidenen, maar hadden de ariaanse vorm van het christendom aangenomen. Dit moest wel leiden tot een conflict met de Romeinse bevolking die katholiek was.

Clovis, de koning der Franken, bijgenaamd de tweede Constantijn, ging onder invloed van zijn vrouw Clothilde over tot het katholicisme in 496, en met hem het gehele volk. Politiek gezien was dit een zeer goede zet. De eenheid van het rijk werd er door bevorderd. De Germanen zagen in de Katholieke Kerk de draagster van de beschaving. De Oost-Gothen onder Theodorik de Grote (471-526) bleven ariaans, maar waren tolerant. Theodorik streefde naar een scherpe scheiding tussen de arianen en de katholieken. Toch nam hij katholieke wetenschappers in dienst: Cassiodorus en Boethius. Na zijn dood was dit echter voorbij. Onder keizer Justinianus (527-565) van het Oost-Romeinse Rijk was er even sprake van een Romeins rijk. Hij veroverde tijdelijk Italië. Maar na zijn dood viel het weer terug aan de Lombarden. Het keizerlijk leger behield echter Ravenna. Het Frankenrijk van Clovis kon uitgroeien tot het nieuwe heilige 'Romeinse' keizerrijk van Karel de Grote.

6.1 HET PAUSDOM

De bisschop van Rome had al vóór het jaar 200 op de positie van hoogste gezagsdrager aanspraak gemaakt. Na de vestiging van de keizers in Constantinopel hoefde hij de macht niet meer met iemand te delen. In de vierde eeuw werd een kerkelijke hiërarchie ontwikkeld analoog aan die van het Romeinse Rijk.

Onder bisschop *Damasus* (366-384) was het aanzien al aardig gestegen. Hij was het die Hiëronymus de opdracht gaf een Latijnse vertaling te maken. Damasus was het ook die aanspraak maakte op de speciale betiteling 'apostolische stoel': Rome was bij uitstek de plaats waar de zetel van de apostelen gevestigd was. Juist uit die tijd is ook een bisschoppenlijst bekend waar Petrus als eerste bisschop van Rome fungeert. Damasus trachtte, op een synode te Rome in 382, zijn claim te gronden op Matt. 16. Dit ging verder dan op het concilie van Constantinopel in 381 beslist was. Damasus grondde zijn pretentie echter principieel op de Heilige Schrift. Dit was duidelijk een stap verder in de ontwikkeling naar het primaat van Rome.

Damasus' opvolger *Siricus* (384-399) stond gedurende zijn periode weliswaar in de schaduw van Ambrosius, maar hij borduurde duidelijk voort op dit thema en handhaafde de pretenties van Rome. Siricus was de eerste om het zogenaamde 'decreet' te gebruiken: een brief met opdrachten gemodelleerd naar de decreten van de keizer en gezonden naar provinciale gezagsdragers. Door dergelijke brieven te gebruiken

claimde de paus voor zichzelf dezelfde bindende autoriteit in de kerk als de keizer had in de wereldse zaken.

Pretenties en het erkennen daarvan waren zaken die in het begin zeker niet met elkaar overeen kwamen. Dit blijkt uit het feit dat:

- de bisschoppen van Rome geen afzonderlijke titel voerden,
- Ambrosius Siricus in de schaduw stelde en
- de pretenties van Rome op grote weerstand stuitten bij de Afrikaanse kerken.

Onder Innocentius I (401/2-417) werden de pretenties voortgezet mede door zijn energieke optreden. Hij trachtte ook in het Oosten steun voor zijn aanspraken te krijgen. Na enkele andere bisschoppen verdient Leo de Grote weer alle aandacht (440-461). Met hem wordt een voorlopig eindpunt in de ontwikkeling van het pausdom bereikt. Hij mag als de eerste paus in de latere zin des woords worden genoemd. Hij heeft de allengs traditioneel geworden gezagsaanspraken van Rome's bisschop welbewust gehandhaafd en de theorie daarover verder afgerond. Een aantal oorzaken kunnen genoemd worden voor het succes van deze aanspraken in het Westen.

1. De kerken van Afrika, die hun zelfstandigheid ten opzichte van Rome handhaafden, vielen als gevolg van de overheersing van Afrika door de Vandalen weg.
2. Het Romeinse Rijk stortte ineen.
3. De autoriteit van Leo de Grote was groot.

Bovendien wist Leo de Grote zelfstandig leiding te geven wanneer het dogmatische kwesties betrof. Zijn belangrijkste optreden is wel geweest in de christologische strijd op het concilie van Chalcedon (451). Op de synode van Sardica werd besloten dat de bisschop van Rome de laatste beslissing mocht vellen over de andere bisschoppen. Met het verdwijnen van de garnizoenen bewaarde alleen de bisschop de eenheid van het vernietigde rijk in de kerk. Zo ontleende het opkomende pausdom steun aan de ellende van de volksverhuizing. De bisschoppelijke term 'vader' werd nu bij uitstek door hem gevoerd. Dit liep uiteindelijk uit op de bovengenoemde persoon van Leo de Grote, geëerd als theoloog, prediker, kerkvorst en staatsman. Ruim een eeuw later was Gregorius de Grote paus. In zijn periode vindt een duidelijke uitbreiding van het machtsgebied van het pausdom plaats en zien we de overgang van de oude wereld naar die van het middeleeuwse christendom, verenigd en gedomineerd door de Rooms-Katholieke Kerk.

6.2 WESTEN – OOSTEN

Tegenover de uitbreiding in het Westen (denk aan Clovis) zien we in het Oosten een snelle afbrokkeling. In het Oosten was er ook geen zelfde dominerende positie als Rome. Opkomst van de islam was daar mede debet aan. In het Oosten was men veel meer bespiegeld, sterk beschouwend en liturgisch ingesteld. Er waren daar veel beelden. Zij

die daar tegen waren werden 'ikonoklasten' ('beeldenstormers') genoemd. De beeldenstrijd gevoegd bij de toch reeds levendige naijver tussen de patriarch van Constantinopel en de opvolger van Petrus in Rome, leidde tezamen met de onenigheid tussen de Oost-Romeinse keizer en de koning der Franken, tenslotte tot de officiële breuk, het schisma van de Oosterse en Westerse kerk.

De kerkvaders uit deze tijd kunnen in drie scholen worden ingedeeld.

6.2.1 ANTIOCHEENSE SCHOOL

Deze school legt de nadruk op de mensheid van Christus; het gaat om gezindheidseenheid (geen wezenseenheid) van de twee zelfstandige naturen, aldus Chrysostomos (350-407) (bijgenaamd 'gulden mond' vanwege zijn rethorische kwaliteiten), Theodorus van Mopsuesta (392-428), Diodore, bisschop van Tarsus (378-390), en Nestorius. Deze dualistische benadering wees datgene wat Christus onderging tijdens zijn rondwandeling op aarde toe aan òf zijn menselijke òf aan zijn goddelijke natuur.

6.2.2 ALEXANDRIJNSE SCHOOL

Deze school legt de nadruk op de Godheid van de Here Jezus. Daarmee bleven haar theologen in lijn met de theologie van Athanasius, die de bekende uitspraak "God is mens geworden, opdat de mens vergoddelijkt worde" had gedaan. De mensheid van Christus ging geheel schuil achter zijn Godheid.

6.2.3 WESTERSE SCHOOL

Deze school staat qua leer tussen de Antiocheense school en de Alexandrijnse school in. Christus is een Persoon, twee sub-stanties (*Deus et homo* - God en mens). De leer van zonde en genade staat centraal.

6.3 AMBROSIOUS

Hij leefde van 339 tot 397. Hij was eerst stadhouder van Ligurië in Opper-Italië. Toen hij nog catechumeen was, werd hij tot bisschop van Milaan gekozen. Hij was tegen de heidenen en de Arianen. Hij dwong Theodosius na het bloedbad van 390 tot openbare boete. Hij ontleende veel aan Origenes (zinnebeeldige uitleg) en Cicero (rhetoriek). Hij was zeer welsprekend en ijverde voor het monnikenwezen. Ambrosiaans kerkgezag is zelfs nu nog een bekende term. Hij manifesteerde een gewelddadig anti-judaïsme, zowel in de praktijk als in theorie; zo bijvoorbeeld met de verwoesting van een synagoge te Callinicum. Op theologisch niveau heeft hij verscheidene polemische brieven (polemieken = pennestrijd) geschreven. In de hoedanigheid van bisschop van Milaan heeft hij Augustinus gedoopt.

6.4 AUGUSTINUS

Aurelius Augustinus leefde van 354 tot 430. Hij werd geboren in Thagaste in Numidië (Algerije). Zijn vader Patricius was een heiden, zijn moeder Monnica een christin. Hij studeerde aan de universiteit van Carthago om opgeleid te worden tot rector. Uit een vrij huwelijk kreeg hij een zoon: Adeodatus. Het christendom was hem te primitief en hij werd, rond het jaar 374, een Manicheeër (van Mani, een gnosticus), maar niet volledig. Het manicheïsme sprak hem aan vanwege:

1. de zedelijke ernst;
2. een blind autoriteitsgeloof werd niet geëist, maar wel werd een voortschrijdend inzicht in de waarheid beloofd;
3. het leek een oplossing te geven voor het probleem van het wezen Gods, van het kwaad in de wereld en dat van de aard van de goddelijke wetten.

Hij zocht naar de oorsprong van het kwaad, maar vond die daar uiteindelijk niet. Negen jaar was hij Manicheeër. Na enkele teleurstellende ervaringen brak hij met deze groep en ging in het jaar 383 naar Rome, waar hij zich na enige tijd aansloot bij de zogenaamde 'academici'. Zij leerden dat de waarheid niet kenbaar is en gingen systematisch uit van de twijfel (sceptisch). In die tijd had hij al onder het gehoor van Ambrosius gezeten en had zich als catechumeen weer bij de Katholieke Kerk aangesloten. Meer dan een uiterlijke overgang was het niet. Alvorens iemand gedoopt werd in de oude christelijke kerk, ging daar een lange voorbereiding (soms wel drie jaar) aan vooraf. De doopkandidaten ontvingen kerkelijk onderwijs en werden catechumenen genoemd (vgl. ons woord: catechisanten). Letterlijk betekent het zoiets als 'klanken'. De catechumenen waren mensen die met de klanken van het heil werden omgeven.

Hij werd vervolgens neo-platonist. Daarmee overwon hij het scepticisme. En ook daarna is het neo-platonisme een werkzaam element gebleven in de structuur van zijn beschouwingen. Volgens de neo-platonische filosofie was God het hoogste 'zijn': volstrekt geestelijk, onveranderlijk en alomtegenwoordig.

In 384 kreeg hij een staatsaanstelling als rethor. Hij hoorde Ambrosius. Door kennis van het Oosterse monnikendom (*vita Antonii*) en na veel strijd bekeerde hij zich en nam het christelijk geloof aan. In de tuin waar hij verkeerde hoorde hij een kinderstem die zei: *tolle, lege* ('neem en lees'); hij sloeg vervolgens de Bijbel open bij Rom. 13:13-14 wat het begin werd van een nieuw christenleven.

Samen met zijn vriend Alypius en zijn zoon Adeodatus werd hij door Ambrosius gedoopt, Pasen 387. Hij trok zich terug in een kloostergemeenschap in Tagaste. In 391 werd hij presbyter te Hippo Regius. In 395 werd hij hulpbisschop en in 396 kreeg hij de algehele leiding. De toon van zijn werk werd steeds somberder. Eerst trachtte hij wijsbegeerte (neo-platonisme) en geloof met elkaar te verbinden. Dit werkte ook door in zijn latere geschriften, maar die waren toch minder bespiegeld. Hij noemde de Drie Personen het liefst 'relaties'. Hij weet

van een oorspronkelijke scheppingsharmonie. God is het hoogste Zijn (*summum esse*) en het hoogste Goed (*summum bonum*) in bijbelse zin. Het boze is het niet-zijnde. Zonde is zich af te wenden van God door hoogmoed, zelfzucht en zinnelijke lust (*concupiscentia*). Verlossing is het afleggen van het niet-zijnde en het aandoen van het zijnde. Hij stierf bij de belegering van Hippo door de ariaanse Vandalen.

Het Griekse christendom leerde: Christus heeft ons verlost van het verderf, de vergankelijkheid. Het Latijnse christendom leerde: Christus heeft ons verlost van de schuld, van de zonde. Deze laatste lijn wordt heel duidelijk vertegenwoordigd door Augustinus. Hij heeft het zonde/genade motief zelf doorleefd. Dit komt tot uiting in zijn *Confessiones* (Belijdenissen, of: Lofprijzingen). Hierin beschrijft hij op zeer stichtelijke wijze zijn eigen leven in de vorm van een gebed; het loopt tot de dood van zijn moeder Monnica (die stierf, onderweg naar Ostia, in het jaar 387). Het geloof is een genadegave, zo leerde Augustinus. Dit werd door hem ook sterk vastgehouden in de strijd met Pelagius (zie 6.5). In Noord-Afrika leed de kerk in die tijd enorm van de aanvallen van de Vandalen. Samen met de dood van Augustinus in 430 markeert deze periode het einde van de 'gouden eeuw' van de Afrikaanse kerk uit de eerste eeuwen. De Vandalen waren intolerante Arianen die vijfduizend katholieken letterlijk de woestijn instuurden.

Twéeërlei liefde schiep de beide staten: de liefde tot zichzelf, die uitloopt op verachting van God, bracht de aardse staat tot stand, en de liefde tot God, die uitloopt op verachting van zichzelf, de hemelse staat. De ene zoekt roem bij de mensen, voor de andere is God, als getuige van het geweten, de hoogste roem. De eerste wordt beheerst door machtsbegeerte in zijn vorsten en in de volken, die hij onderwerpt; in de tweede dient men elkaar in wederkerige liefde, de bestuurders door zorg en raad, de ondergeschikten door gehoorzaamheid. Daarom hebben in de eerste staat de wijzen, die naar de mens leven, altijd slechts gestreefd naar de schatten van lichaam of geest of van beide. In de andere staat is er echter geen andere wijsheid van de mens dan de vroomheid, waarmee de ware God op de rechte manier wordt vereerd.

Uit de eerste beide stamouders van het menselijk geslacht werd eerst Kaïn geboren, die tot de staat van de mensen behoort, daarna pas Abel, die tot de staat van God behoort. Van Kaïn staat geschreven, dat hij een staat gebouwd heeft (Gen. 4:17); Abel echter, die een vreemdeling op aarde was, bouwde er geen.

Want de staat van de heiligen is slechts boven, al brengt hij ook hier beneden burgers voort; zij zijn op een pelgrimstocht, totdat de tijd van zijn Rijk komt. Dan zal hij allen verzamelen, die lichamelijk zijn opgestaan en aan hen zal het beloofde Rijk gegeven worden, waarin zij met hun Vorst, de Koning der eeuwigheid, zonder ophouden zullen heersen. (Dankbaar 1974:50)

6.5 PELAGIANISME

Pelagius was een Brits monnik uit het grote klooster Bangor in Wallis. Als monnik treffen we hem aan in Rome onder bisschop Anastasius (399-401). Hij stond bekend om zijn voorbeeldige levenswandel en zijn ernstige prediking tegen alle werelds-gezindheid. Zijn opvattingen vertonen een intellectualistisch-moralistische inslag. Dit blijkt uit een commentaar op de 13 brieven van Paulus. Deze Pelagius, samen met zijn leerling Caelestius, die scherper en subtieler van geest was dan zijn leraar en diens oorspronkelijke ideeën verder heeft uitgewerkt, zag de zonde niet als iets erfelijks. Kinderen hoefden niet gedoopt te worden, daar zij (nog) niet gezondigd hadden. Ieder mens wordt in principe even onschuldig geboren als Adam. De mens heeft de vrije wil te kiezen voor het goede dan wel voor het kwade. Het gaat derhalve om de goede geloofskeuze.

Volgens Augustinus was Adam oorspronkelijk geschapen met een vrije wil (*liberum arbitrium*) en kon met behulp van Gods genade (*adiutorium gratiae*) in het goede volharden (*posse non peccare*). Door de zonde verloor Adam de gemeenschap met God en het adiutorium; hij verviel nu in zinnelijke begeerte (*concupiscentia*) en de dood (*non posse non peccare* = niet in staat zijn om niet te zondigen). De erfzonde ging door tot alle nakomelingen (*peccatum originale: massa perditionis*). Het *liberum arbitrium* bleef, maar de wil is ten goede onbekwaam (*misera necessitas non posse non peccandi*). De rechtvaardiging uit genade (*gratia gratis data*) geneest de wil, maakt werkelijk rechtvaardig. Augustinus leerde de predestinatie met volharding (*donum perseverantiae*) van een klein getal. De anderen worden rechtvaardig veroordeeld. Hij zag zonde, juist in verband met de erfzonde, in de geslachtsdrift. Hij stond dan ook het celibaat voor.

Op de synode van Carthago (418) werd de leer van Pelagius veroordeeld, maar bisschop Julius van Eclanum verdedigde Pelagius. Augustinus polemiseerde verder met hem. Julius geeft in zijn geschriften blijk van een grote dialectische kracht. Hij kan beschouwd worden als de architect van het pelagianisme, dat hij nog meer gesystematiseerd heeft. Zijn aanval richtte zich vooral op de leer van de erfzonde. Augustinus rondde zijn leer af met de dubbele predestinatie. Monniken in Zuid-Gallië, onder leiding van vooral de abt Johannes Cassianus (360-432) zochten een tussenweg. De mens was niet dood (Augustinus) of gezond (Pelagius), maar ziek. De wil van de mens is verzwakt. Deze moet door de genade versterkt worden. De mens nu heeft de vrije wil deze genade aan te grijpen. De nadruk komt hier te liggen op de menselijke wilsbeschikking. Dit wordt het semi-pelagianisme genoemd. Augustinus wees dit synergisme (God en mens werken samen ter verkrijging van de zaligheid) af. Officieel werd het semi-pelagianisme door de synode te Orange (529) afgewezen. Over de uitverkiezing werd echter op deze synode verder niet gesproken.

Het pelagianisme werd door de bisschop van Rome, Innocentius, veroordeeld. Zijn opvolger echter, Zosimus, was oorspronkelijk de leer van Pelagius en Celestius niet slecht gezind. Na een aanvankelijke ondersteuning bond hij echter later, op instigatie van de Afrikaanse kerken, toch in en sloot zich aan bij de uitspraak van de Carthaagse synode van 418 waarin het pelagianisme wordt veroordeeld als een ketterij.

Het Westers christendom heeft aan Augustinus een diepere inslag van zondebesef en genadetroost te danken dan het Oosterse. Doch het is tenslotte de hele Middeleeuwen door in een semi-pelagianisme blijven steken. Augustinus heeft daar eigenlijk zelf de aanleiding toe gegeven. Hij accepteerde de Katholieke Kerk volledig. Het was inderdaad alleen de genade van God, maar die was wel onlosmakelijk verbonden met de genademiddelen van de Katholieke Kerk. De sacramenten hadden waarde, onafhankelijk van degenen die ze bedienden, daar de uiteindelijke Gever Christus Zelf is. Buiten de kerk is er geen zaligheid.

Naast het pelagianisme bestreed Augustinus ook het donatisme. Op dat moment had deze beweging haar hoogste bloei al gehad. Dat was ten tijde van keizer Julianus (361-363). Vooral onder haar leider Parmeninus werd het donatisme een sterke beweging. Na diens dood was er een scheiding der gelederen. Vooral in Afrika was deze beweging sterk. In Hippo vormden zij zelfs de meerderheid van de bevolking.

Op het concilie van Carthago in 404 was er een groep katholieken die er bij de overheid op aandrong dat paal en perk gesteld zou worden aan de Donatisten. Men beoogde naast het bestrijden van allerlei excessen ook dat de Donatisten met enige dwang naar de Katholieke Kerk zouden terugkeren. Op voornoemd concilie kregen zij de overhand. Hoewel in eerste instantie geen voorstander werd Augustinus dat later wel. Augustinus beriep zich op de tekst uit Luc. 14:23, "dwingt ze om in te gaan..." (*cogite intrare*). De Donatisten streefden naar een zuivere kerk. Augustinus hield echter vast aan het principe dat de kerk een mengeling is van kruid en onkruid. Na een disputatie in Carthago, waarbij 279 Donatisten en 286 katholieken aanwezig waren onder leiding van de tribuun Flavius Marcellinus, in het jaar 411 werd het donatisme verboden. Vele Donatisten gingen over naar de Katholieke Kerk, vele anderen ook niet. Nog tot in de zevende eeuw hebben de Donatisten weten stand te houden. Pas met het binnendringen van de Saracenen in Afrika is aan hun bestaan een einde gekomen.

Een belangrijk geschrift van Augustinus is *De Civitate Dei* (ofwel *De staat Gods*). Aanleiding daartoe was de verovering van Rome door de West-Gothen onder leiding van Alarik in het jaar 410. Deze nederlaag werd geweten aan het veronachtzamen van de oude goden en aan het loslaten van de antieke cultuurwereld die daarmee verbonden was. Aan dit boekwerk heeft hij 13 jaar gewerkt. Inhoudelijk komt het hier op neer, dat er een strijd is tussen Gods staat en de aardse staat. De eerste bestaat uit de engelen en de gelovigen (op aarde vertegenwoordigd door de kerk), de laatste is van duivelse oorsprong. In de wereldge-

schiedenis strijden de *civitas Dei* (liefde tot God) en de *civitas terrena* (vleselijke gezindheid). De aardse staat dient zich in zijn zorg voor de menselijke samenleving onder de wetten van de staat Gods te schikken. Nu was de staat als machtsstaat een grote roversbende (*magnum latrocinium*). Augustinus zag het duizendjarig rijk als begonnen bij Christus' komst. Het 'heersen als koningen' werd uitgelegd als het uitoefenen van kerkelijke tucht door bisschoppen. De Jong schrijft:

In zijn werk lagen aanknopingspunten voor een visie op de geschiedenis, ook voor een rechtvaardiging dat bisschoppen wereldlijke macht gingen uitoefenen, ook voor een wettiging van het optreden van christenvorsten die de kerk wilden inschakelen in hun regeersysteem. (Jong 1987:75)

6.6 HET OOSTEN

Onder Theodosius I kreeg de kerk krachtige steun van de staat. Heidense tempels werden gesloten, het offeren aan afgoden werd verboden. Toch ging het heidendom niet geheel en al ten onder. In de kerk uitte zich dat in superstitie, verering van de relikwieën van de martelaren. In deze periode was er een toenemende tendens om deze relikwieën over te brengen naar kerkgebouwen. Een ander uiterst belangrijk verschijnsel was de toenemende ontwikkeling van het monnikenwezen. Daarnaast heeft in de vijfde eeuw een opkomend gebruik plaatsgevonden om zich boven op een zuil van de wereld af te zonderen. De eerste en meest bekende is de reeds eerder genoemde Simeon de Styliet, die 47 jaar op een zuil zat (412-459) waardoor hij de bijnaam 'stylites' kreeg. In Palestina vinden we Hieronymus die zich in een klooster terugtrok. De kloosters werden al snel een brandpunt van religieus leven.

6.7 DE ORIGENISTISCHE STRIJD

Daar waar in het Westen het gezag van de figuur van Augustinus steeds invloedrijker werd, kwam de autoriteit van de grootste theoloog van het Oosten, Origenes, steeds meer in het gedrang. De voornaamste bestrijder was Epifanius (315-403), een man van strenge ascese en grote geleerdheid die streed tegen alle afwijkingen van de orthodoxe leer. Voor hem was Origenes' leer de bron van alle ketterijen. Er was al tijden een anti-origenistische stemming. Tot een conflict tussen voor- en tegenstanders kwam het pas in de negentiger jaren, en wel in Palestina. Na veel strijd werd de leer van Origenes vervolgd.

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 6

1. Welke elementen droegen bij aan de scheiding tussen het Oosten en Westen rond het midden van de vijfde eeuw?
2. Welke negatieve zijde had de machtsontwikkeling van de kerk?
3. Wat wordt verstaan onder de volksverhuizing?
4. Welke godsdienst hadden de Germaanse volken die het West-Romeinse Rijk binnenkwamen?
5. Noem twee zaken waardoor bisschop Damasus (366-384) bekend is geworden.
6. Wie was de eerste paus en door welke omstandigheden of oorzaken was het pausdom tot stand gekomen?
7. Wat werd besloten op de synode van Sardica?
8. Wat leidde tot het schisma tussen de Oosterse en Westerse kerken?
9. Wat was de leer van de Antiocheense school en welke kerkvaders waren daaraan verbonden?
10. Welke school was antropologisch-soteriologisch ingesteld en wat was de hoofdlijn van de leer van deze school?
11. Geef enkele zaken weer waardoor Ambrosius een bekend figuur in de kerkgeschiedenis is geworden.
12. Geef wat persoonlijke achtergrond informatie over Augustinus.
13. Waarom sprak het manicheïsme Augustinus zo aan?
14. Wat wordt verstaan onder neo-platonisme?
15. Welke naam gebruikte Augustinus het liefst om de drie Personen van de Godheid mee aan te duiden?
16. Wat is het verschil in leer tussen het Griekse christendom en het Latijnse christendom?
17. Wie was Pelagius en wat leerde hij?
18. Wat wordt verstaan onder het semi-pelagianisme en wie stond(en) deze leer voor?

19. Welke andere leer bestreed Augustinus naast het pelagianisme nog meer en hoe liep die strijd af?
20. Aan welk boekwerk besteedde Augustinus 13 jaar en waar ging dit werk over?
21. Welke kenmerken kunnen genoemd worden van de regering van Theodosius I?
22. Wat wordt verstaan onder de Origenistische strijd?

7 UITEENVALLEN

Chrysostomos, bisschop van Constantinopel en streng ascetisch wat levensstijl betreft, moest het veld ruimen. Theophilus van Alexandrië, bisschop van Alexandrië, was daarvoor de aanstichter. Hij werd in 412 opgevolgd door *Cyrillus* (412-444), die hem in bekwaamheid overtrof. Een periode van rust brak aan. De kerk werd in deze jaren niet door dogmatische twisten beroerd. Ook de kwestie van het pelagianisme is in het Oosten niet dat twistpunt geweest, als dat in het Westen het geval was. Ook in staatkundig opzicht was er in deze periode rust. Het was een tijd van materiële welvaart. De macht van Constantinopel klom zienderogen. Ook naar het Westen werd haar invloed versterkt. Toch kon deze situatie ook weer niet te lang duren. Daarvoor leefden er teveel spanningen. Dit kwam tot uiting in de verschillende christologische opvattingen.

7.1 DE NESTORIAANSE STRIJD

De strijd tussen Arius en Athanasius had zijn bekroning dus gevonden in de leerbeslissing te Constantinopel, waardoor de wezenseenheid van de Vader en de Zoon als kerkelijke belijdenis werd aanvaard. Wanneer echter de historische figuur van Jezus Christus vanuit dit dogma werd benaderd, moest wel de vraag opkomen naar de verhouding tussen de Logos, die één van wezen met God was, en de menselijke natuur van Jezus Christus.
(Smit 1948:49)

Het waren vooral twee stromingen die zich in dit opzicht lieten gelden: de Antiocheense en de Alexandrijnse school. De eerste die zich echt in de onderhavige problematiek verdiepte, was *Apollinaris van Laodicea* (310-392). Hij stelde dat de Logos wel menselijk "vlees" en ook een menselijke "ziel" had aangenomen, maar dat, wat bij de gewone mens "de geest" heet, bij Christus de "Logos", de goddelijke Geest, was. Zo werd de volkomen goddelijkheid van de Here Jezus wel gehandhaafd, maar tekort gedaan aan zijn waarachtige mensheid. Omdat Christus zonder zonde was, geen strijd tegen de zonde had, kon Hij geen menselijke geest hebben, zo leerde hij. Christus had in Zijn aardse verschijning dus feitelijk één natuur, de goddelijke. Om zich bij voorbaat in te dekken tegen de aantijging van het docetisme, maakte hij gebruik van de neo-platonische trichotomie, volgens welke de mens bestaat uit lichaam of vlees, ziel (*psyche*) en geest (*nous*). Deze leer werd bestreden door Athanasius (in twee boeken door hem geschreven, waarin hij opmerkt dat "de waarachtige Christus niet door menselijk verstand kan omlijnd worden"). In 375 begon Apollinaris een eigen kerkformatie te stichten, die zich later met de monofysieten zou verenigen. Zijn leer werd veroordeeld op het tweede concilie van Constantinopel in 381. Dit concilie, bijeengeroepen door Theodosius

had de volgende onderwerpen: het geven van een grotere volledigheid en nauwkeurigheid aan de Niceense geloofsbelijdenis (het '*Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum*'), het veroordelen van de ketterijen der Arianen, der semi-Arianen, Sabellianen (schuldig aan '*patripassianisme*'; zie 4.6), pneumatomachen (leerden dat de Heilige Geest een kracht was, een schepsel), Apollinaristen en het nemen van maatregelen ter bevordering van de eenheid van de kerk.

Tegenover Apollinarius hebben nu ondermeer de Antiocheense theologen in hun geschriften positie gekozen. Dit zijn speciaal Diodorus van Tarsus en diens leerling *Theodorus van Mopsuestia* (omstreeks 350-428). Theodorus legde de volle nadruk op Christus' mensheid. Hij had ernstig bezwaar tegen het overdragen van eigenschappen der beide naturen op elkaar. Men zou door dat te doen zich aan ongeoorloofde begripsverwarring schuldig maken. Hij was tegen de term '*theotokos*' ('moeder Gods') voor Maria. Maria heeft God namelijk niet gebaard. Slechts door associatie is het mogelijk aan Maria de naam moeder Gods toe te kennen en wel in zoverre als uit haar geboren is Degene in wie de Godheid wilde wonen.

Door de Antiocheense theologen werden feitelijk de twee naturen van Christus van elkaar gescheiden en werd door hen gedacht aan het samengaan van twee afzonderlijke, complete personen in de ene Christus. De Alexandrijnse school daarentegen concentreerde haar aandacht geheel op de verbinding van die beiden tot een eenheid. Daarin hielden zij de lijn van Athanasius aan. De Godheid werd echter wel beschouwd als het allesbeheersende aspect; alle handelingen van Christus waren goddelijke handelingen. De mensheid van Christus ging eigenlijk schuil achter zijn Godheid. Tussen de mensheid en de Godheid van de Here Jezus bestond een als fysisch betitelde eenheid. Vooral bisschop Cyrillus van Alexandrië heeft deze opvatting nader ontwikkeld.

Het feit, dat het mogelijk was een dergelijke uitdrukking [‘de ene vleesgeworden natuur van de goddelijke logos’; door Apollinarus geuit, door Cyrillus, hoewel Apollinarus’ leer afwijzend, overgenomen!] uit het ene naar het andere kamp over te nemen, wijst reeds op het gemis aan een vaste, wel-afgebakende terminologie. Voor een juist inzicht in de Christologische strijd, die in de vijfde eeuw ontbrandde, is het noodzakelijk dit in het oog te houden. De opvattingen omtrent de Christologie stonden bij de aanvang van de strijd niet scherpbelijnd tegenover elkander. In tegenstelling met het Westen, waar zich dankzij de invloed van Tertullianus en daarna van Augustinus reeds vroegtijdig een vaste terminologie gevormd had, heerste er in het Oosten ten aanzien zelfs van de belangrijkste begrippen nog een grote verwarring. Dezelfde woorden werden telkens weer in meer dan één betekenis gebruikt. (...) In de botsing der geesten moesten de woorden nog tot vaste theologische formules worden gevormd. (Nauta in Itterzon 1963:160-161, deel 2)

Op het derde oecumenische concilie van Efeze (431), onder voorzitterschap van Cyrillus, werd de leer van *Nestorius*, de patriarch van Constantinopel, veroordeeld. Nestorius werd geboren in het laatste kwart van de vierde eeuw, in Germanica in Syrië. Zijn opleiding heeft hij in Antiochië ontvangen, misschien als leerling van Theodorus van Mopsuestia. Hij stond bekend als redenaar. Hij werd als bisschop naar Constantinopel geroepen en in 428 ontving hij zijn wijding. Hij begon zijn arbeid met een kruistocht tegen allerlei ketteren.

In Constantinopel deed zich op een gegeven moment een richtingskwestie voor: mag Maria nu wel of niet als moeder Gods betiteld worden? Nestorius' opvatting stemde in hoofdzaken overeen met die van Theodorus van Mopsuestia. Maar meer dan hem, en de andere Antiocheners, heeft hij er blijkbaar meer naar gestreefd de eenheid van Christus' Persoon naar voren te brengen. Hij erkende dat Christus' mensheid tot op zekere hoogte deelde in de almacht en aanbidding van God. Hij gebruikte de volgende zegswijze: "ik scheid de naturen, maar ik verenig het aanbidden". Meer dan een nauwe verbinding was er echter bij hem niet. Aanleiding om de kwestie in Constantinopel aanhangig te maken was in eerste instantie Nestorius' weigering om Maria de moeder-Gods te noemen, en wel omdat die term bij de vroegere kerkvaders in onbruik zou zijn en omdat er valse ideeën omtrent de Christus door in de hand zou worden gewerkt. Hij prefereerde de term "*Christokos*" (zij, die Christus baarde) tegenover "*Theotokos*" (zij, die God baarde). Hij leerde dat Christus twee streng van elkaar gescheiden naturen had: een goddelijke en een menselijke (zoals water en olie). Volgens Nestorius moest je, als Christus helemaal God was en tegelijk helemaal mens, deze twee-eenheid niet opvatten als eenheid. De "Logos" bleef zelfstandig ten opzichte van de mensheid van Jezus. Ze waren niet één van wezen maar van wil.

De grootste bestrijding kwam van monniken en van Alexandrijnse kant. Cyrillus, de patriarch van Alexandrië, bestreed hem. Volgens Cyrillus waren beide naturen één, maar ging de goddelijke voorop, waarbij de menselijke natuur geheel in de goddelijke was opgegaan (= *monofysieten*). Na vele briefwisselingen liep het volgens Cyrillus de spuigaten uit en maakte hij de zaak aanhangig bij Celstinus, de bisschop van Rome, die op zijn beurt een synode samenriep, die Nestorius veroordeelde. Op deze manier kreeg Cyrillus het gezag van de bisschop van Rome en de hele kerk in het Westen aan zijn kant. Cyrillus kreeg mandaat om uit naam van de bisschop van Rome met Nestorius te handelen, wat gretig werd aangegrepen. Hij belegde een synode te Alexandrië en stelde 12 regels op die Nestorius moest onderschrijven, anders werd hij uit de gemeenschap van kerken gestoten. Tegelijkertijd had hij ook Constantinopel aangeschreven middels drie traktaten over de juiste leer. Dit was verkeerd opgepakt in Constantinopel door de keizer die besloot een synode te Efeze bijeen te roepen. Het concilie van Efeze (431) maakte echter geen eind aan de twisten. Na veel gerommel aan beide kanten werd uiteindelijk de leer van Nestorius veroordeeld. Johannes van Antiochië, die altijd achter Nestorius had gestaan, verenigde zich met Cyrillus in 433.

Niet iedereen was gelukkig met deze eenheid. Sommige aanhangers van Cyrillus vonden dat hij teveel concessies had gedaan aan Johannes: zo bijvoorbeeld Acacius van Melitene. Groter nog was de tegenstand van Antiocheners tegen deze unie. Zij wezen erop dat Nestorius voor zijn veroordeling op het concilie van Efeze niet gehoord was en verweten Cyrillus oneerlijk en te haastig gehandeld te hebben. Zij maakten de zaak aanhangig bij de opvolger van Celestinus, Sixtus III (vanaf 432 bisschop). Onder hen bevond zich Theodoretus van Cyrhus (een stadje ten noord-oosten van Antiochië, ca. 393-460). Hij schreef een uitvoerige weerlegging van Cyrillus' anathematismen en leverde eveneens een bestrijding van het concilie van Efeze in vijf boeken.

De tegenstand tegen de unie werd met staatsmacht de kop ingedrukt, na eerst overreding te hebben toegepast. Theodoretus sloot zich nu bij de unie aan, zonder evenwel de leer van Nestorius te hoeven veroordelen. Velen volgden hem. De hardnekkigen werden verbannen. De leer van Theodorus van Mopsuestia, zijnde de leermeester van Nestorius, werd nu ook veroordeeld.

7.2 DE EUTYCHIAANSE STRIJD

In de veertiger jaren was de beweging, waardoor de kerk na de unie van 433 in beroering was gebracht, aanmerkelijk geluwd. De hoofdpersonen stierven. De ideeën echter bleven niettemin leven en werkten door. Tot een nieuw conflict geraakte het in de eutychaanse strijd. De aanvang daarvan lag opnieuw in Constantinopel. De abt Eutychus, abt (archimandriet) van een klooster in Constantinopel, was een bondgenoot geweest van Cyrillus in de strijd tegen Nestorius. Ook hij was een aanhanger van de Alexandrijnse theologie. Hij ging echter daarin verder dan Cyrillus. Hij leerde: bij Christus moest men vóór zijn vleeswording twee naturen onderscheiden en ná zijn vleeswording slechts één (*mono-fysis*), waarin het goddelijke zo overheerste, dat het menselijke haast niets meer gemeenschappelijks had met die van alle andere mensen (Christus' mensheid was niet substantieel met onze menselijke natuur). De Godheid had de mensheid geabsorbeerd. Hij werd hierin gesteund door Dioscurus, patriarch van Alexandrië. Theodoretus van Cyrhus bestreed hem omdat volgens hem Eutychus zich schuldig maakte aan drie dwalingen:

1. de veranderlijkheid Gods,
2. de vermenging der twee naturen,
3. de vatbaarheid Gods voor het lijden.

De keizer hield hem echter de hand boven het hoofd. Hij bepaalde dat Cyrillus' anathematismen tot maatstaf van orthodoxie bestempeld moesten worden. Op een synode te Constantinopel, in november 448, werd zijn leer toch veroordeeld. Eutychus accepteerde dat niet. Hij wist de keizer te bewegen een nieuw concilie bijeen te roepen te Efeze. Op deze zogenaamde 'roverssynode' van Efeze (449) werd Eutychus gerehabiliteerd, zonder dat de tegenstanders, zoals de gezanten van bisschop Leo van Rome, de kans kregen daar iets tegenin te brengen,

en werden zelfs afgezet. De overwinning van Dioscurus leek volkomen (die had immers duidelijk geprofiteerd van alle ontwikkelingen). Op een synode te Rome (oktober 449) werd de synode te Efeze bestempeld als een 'roverssynode'. Leo trachtte Theodosius II over te halen een nieuw concilie bijeen te roepen, maar dit werd door Theodosius geweigerd. De uitspraak van de roverssynode werd gehandhaafd.

Met de dood van Theodosius II (juli 450) kwam de macht aan Pulcheria die een schijnhuwelijk met generaal Marcianus aanging. Dit betekende ook een wisseling in kerkpolitiek. Bisschop Anatolius van Constantinopel was gedwongen bisschop Leo te aanvaarden en de leer van zowel Nestorius als Eutychus te veroordelen (november 450).

In 451 werd het vierde oecumenische concilie te Chalcedon bijeengeroepen. Leo de Grote (440-461) stuurde een delegatie met een brief van hem naar dit Oosterse concilie. De uitspraak van de roverssynode werd ter zijde gesteld. Dioscurus werd veroordeeld. De belangrijkste werkzaamheid, welke het concilie kreeg te verrichten, bestond in het formuleren van een belijdenis. In hoofdzaak werd overeengekomen met de omschrijving van Leo in zijn brief. De twee naturen zijn onvermengd en onveranderd (tegen Cyrillus en Eutychus) en ongedeeld en ongescheiden (tegen Nestorius). Theodoretus van Cyrhus werd in zijn ambt hersteld. Verder verkreeg de bisschop van Jeruzalem naast en ten koste van die van Antiochië, zelfstandige rechten als patriarch, terwijl de positie van de bisschop van Constantinopel als met die van Rome's bisschop volkomen gelijkwaardig werd erkend. In zekere zin vormt Chalcedon een afsluiting van de Christologische strijd.

7.3 DE MONOFYSIETEN

Rome hield vast aan Chalcedon, terwijl keizers de eenheid trachtten te herstellen met voor monofysieten aanvaardbare formuleringen. Zo werd in 482 door keizer Zeno een zogenaamd *Henoticon* (eenheidsformule) geschreven om een scheiding te verhinderen en de monofysieten tegemoet te komen. Dit schisma tussen West en Oost duurde 35 jaar. Er was al verschil in politiek, taal, gewoonte (Paasfeest, vasten, tonsuur) en dogma. De Nestorianen stichtten nu in Perzië, de monofysieten in Abessynië, Syrië, Armenië en Egypte (Kopten) eigen scheurkerken. Dit was het geval toen de leer der twee naturen op het vijfde oecumenische concilie van Constantinopel in 553 voor goed werd vastgesteld. Hoewel Christus' mensheid zo onpersoonlijk mogelijk werd vastgesteld, kwamen monofysieten niet terug. De veroveringen van de moslems maakten de monofysieten bovendien los van anderen. De keizers wilden nu een herstel van de band met Rome. Op het zesde oecumenische concilie werd de eenwils-leer (*monotheletisme*) verworpen en werd beleden dat Christus zowel een menselijke als een goddelijke wil had. De Oostelijken volgden dit voorstel.

VRAGEN BIJ HOOFDSTUK 7

1. In welk opzicht was er een periode van rust na de val van Chrysostomus?
2. Geef in het kort de leer van Apollinaris van Laodicea weer met betrekking tot de christologie.
3. Wie kwamen speciaal in opstand tegen de leer van Apollinaris?
4. Vat in één zin samen hoe de opstelling was van de Alexandrijnse school met betrekking tot de christologie.
5. Vormden de Antiocheense school een eenheid met de Alexandrijnse school op dit punt?
6. Welke leer wordt op het concilie van Efeze (431) veroordeeld?
7. Geef in het kort de leer weer van Nestorius met betrekking tot de christologie.
8. Wie was Cyrillus en hoe was zijn houding ten opzichte van de leer van Nestorius?
9. Hoe reageerde de Antiocheense theologen op het besluit van het concilie te Efeze met betrekking tot de leer van Nestorius?
10. Wat wordt verstaan onder de eutychaanse strijd?
11. Theodoretus van Cyrillus bestreed Eutychus en beschuldigde hem van drie dwalingen. Welke drie zijn dat?
12. Verklaar de benaming 'roverssynode' voor de synode te Efeze in 449.
13. Waarom kwam er in 450 een wisseling in kerkpolitiek en wat hield die wisseling precies in?
14. Welke besluiten werden er genomen op het concilie te Chalcedon?
15. Wie waren de monofysieten?

LITERATUUR

- Alexander, P.S. 1984. *Textual Sources for the study of Judaism*, ed. and transl. by Philip S. Alexander. Manchester: University Press.
- Bettenson, H. 1978. *The Early Christian Fathers*, ed. and transl. by H. Bettenson. Oxford: University Press.
- Bettenson, H. (ed.). 1961. *Documents of the Christian Church*. Oxford: University Press.
- Dankbaar, W.F. 1974. *Kerkgeschiedenis*. Bijbel en Kerk. Groningen: Wolters Noordhof.
- Dasberg, J. 1979. *Siach Jitschak (gebed van Jitschak); siddoer, de geordende gebeden voor het gehele jaar*. Ned. vertaling door Jitschak Dasberg. Amsterdam: NIK.
- Green, M. 1979. *Evangelieverkondiging in de eerste eeuwen*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Itterzon, G.P. van. 1949. *Kerkhistorische lijnen*. Kampen: Kok.
- Itterzon, G.P. van, Nauta, D. (ed.). 1963. *Geschiedenis van de Kerk*, 9 delen. Kampen: Kok.
- Jong, O. de. 1987. *Geschiedenis der Kerk*. Nijkerk: Callenbach.
- Klijn, A.F.J. 1981. *Apostolische Vaders*, 2 delen. Kampen: Kok.
- Miller, A. 1880-1881. *Algemeene geschiedenis der Christelijke Kerk door A. Miller*, naar het engelsch door H.J. Lemkes, 3 delen. 's Gravenhage: Voorhoeve.
- Smit, E.L. 1948. *Beknopte geschiedenis van het Christendom*. Rotterdam: Voorhoeve.
- Tenney, Merrill C. (ed). 1975-1976. *The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible*. Grand Rapids: Zondervan.
- Vine, W. z.j. *Expository Dictionary of New Testament Words*. Virginia.